

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“BÜDCƏ GƏLİRLƏRİNİN FORMALAŞMASINDA BİRBAŞA VERGİLƏRİN
ROLUNUN ARTIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

NAĞIYEVA REYHAN TAĞI QIZI

BAKI – 2019

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fəriz Saleh

“ ___ ” _____ 20__-ci il

**“BÜDCƏ GƏLİRLƏRİNİN FORMALAŞMASINDA BİRBAŞA VERGİLƏRİN
ROLUNUN ARTIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060403 – Maliyyə

İxtisaslaşma: “Vergi və vergiqoyma”

Qrup: 612

Magistrant
Nağıyeva Reyhan Tağı qızı

Elmi rəhbər
i.e.n., dos. Mehdiyeva L.T.

Proqram rəhbəri
i.e.n., dos. Seyfullayev İ.Z.

Kafedra müdiri
i.e.d., prof. Kəlbiyev Y.A.

BAKI – 2019

SUMMARY

The relevance of the research. In recent years, the role of budget revenues and the role of direct taxes rises in our country. From this point of view, direct taxes management is one of the topical issues.

Purpose and tasks of the research. The main purpose of the dissertation is to examine the tax system of the Republic of Azerbaijan, especially the direct taxes and to determine their optimalization targets.

The following tasks have been implemented:

- **Taxation of the main source of taxes for the state budget revenues**
- **Investigation of the current situation of direct income tax deductions**
- **Ways to increase direct tax revenues**

Research methods used. During the evaluation of materials, economic analysis, comparative analysis, generalization, graphic studies, analysis-synthesis methods were used.

Research information base. Dissertation works are widely disseminated from statistical materials, tables, other statistical data on the official website of the Ministry of Taxes, the Ministry of Finance and the State Statistical Committee.

Restrictions of research: More information is required about the research.

The results of the study: The results of research are that the findings of the study are that the use of suggestions and conclusions based on its main provisions can enable the development of the banking system.

Scientific-practical importance of the results. To emphasize the practical significance of the research considering that the taxation system of the Republic of Azerbaijan can be used to improve direct taxes, show ways to reduce tax burden and rationalize all of these tax systems will be.

Key words: tax, budget, law.

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ƏDV	Əlavə Dəyər Vergisi
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul
ÜMM	Ümumi Milli Məhsul
DGK	Dövlət Gömrük Komitəsi
DNF	Dövlət Gömrük Komitəsi
ABƏŞ	Azərbaycan Beynəlxalq Əməkdaşlıq Şirkəti
ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	6
I fəsil. Dövlət büdcəsi gəlirlərinin iqtisadi mahiyyəti	9
1.1. Dövlət büdcəsi gəlirlərinin iqtisadi məzmunu.....	9
1.2. Birbaşa vergilər – dövlət büdcəsi gəlirlərinin formalaşmasının əsas mənbəyi kimi.....	19
1.3. Büdcə-vergi siyasətinin dövlət büdcəsi gəlirlərinin formalaşmasında rolu.....	25
II fəsil. Büdcə gəlirlərinin formalaşmasında birbaşa vergilərin rolunun tədqiqi	33
2.1. Birbaşa vergilər üzrə büdcə daxilolmalarının müasir vəziyyətinin tədqiqi.....	33
2.2. Fiskal siyasətin dövlət büdcəsi gəlirlərinin tərkibində birbaşa vergi daxilolmalarının artırılmasına təsirinin qiymətləndirilməsi.....	45
III fəsil. Büdcə gəlirlərinin tərkibində birbaşa vergilər üzrə daxilolmaların artırılması istiqamətləri	50
3.1. Birbaşa vergi daxilolmalarının artırılması yolları.....	50
3.2. Büdcə-vergi münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi.....	55
Nəticə və təkliflər	64
İstifadə edilmiş ədəbiyyat	67
Cədvəllərin siyahısı.....	69
Şəkillərin siyahısı.....	70
Diagramların siyahısı.....	70

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Ölkə iqtisadiyyatının bazar münasibətlərinin inkişafı, dünya təsərrüfatına inteqrasiyası onun normaya salınmasının adekvat metodlarından istifadə oluması ilə şərtlənir. Respublikada sosial-iqtisadi inkişafının tətbiqi yollarından biri iqtisadiyyatın dövlət maliyyəsi vasitəsilə tənzimlənməsi-maliyyə metodlarının tətbiq edilməsi vasitəsi ilə iqtisadiyyatda makroiqtisadi tarazlığa və inkişafa nail olunması prosesidir. Bu da bilavasitə büdcə-vergi sferasında aparılan radikal islahatlarla səciyyələnir. İqtisadiyyatın prioritet sahələrinin inkişafı və ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, həmçinin büdcə gəlirlərinin formalaşdırılması adətən vergilər hesabına baş verir.

Son illər ölkəmizdə büdcə gəlirlərinin formalaşmasında və birbaşa vergilərinin rolu fasiləsiz olaraq yüksəlir. Bu baxımdan birbaşa vergilərin tənzimlənməsi və təkmilləşdirilməsi aktual problemlərdən biridir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi. Büdcə məsələləri və vergitutma ilə bağlı problemlərin tədqiq olunmasında dünya iqtisadçı alimlərindən A.Smit, D.Rikardo, A.Poqorleçki, A.Brızqalin, O.Meşeryakova kimi alimlərin xidmətləri böyükdür. Azərbaycan müstəqil bir dövlət kimi bazar iqtisadiyyatı yoluna qədəm qoyduqdan sonra ölkəmizin iqtisadçı alimləri tərəfindən vergitutma problemlərinə həsr olunmuş samballı əsərlər yazılmış, bu sahədə doktorluq, namizədlik dissertasiyaları müdafiə olunmuşdur.Ə.Ə.Ələkbərov, S.M.Məmmədov, M.X.Həsənli, B.Ş.Qurbanov, Y.A.Kəlbiyev, A.F.Musayev, R.B.Məhərrəmov, A.M.Kərimov kimi alimlər vergi sistemi və vergitutma məsələlərinin tədqiqinə öz əsərlərində geniş yer ayırmışlar.

Göstərilən sahədə aparılmış tədqiqatların və yazılmış elmi əsərlərin əhəmiyyətini azaltmadan qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasında tətbiq olunan birbaşa vergilər indiyədək ayrıca tədqiqat obyektı olmamışdır. Məhz buna görə də dissertasiya işi Azərbaycan Respublikasında büdcə gəlirlərinin formalaşmasında xüsusi rol oynayan birbaşa vergilərin tədqiqinə və təkmilləşdirilməsinə həsr olunmuşdur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin əsas məqsədi Azərbaycan Respublikasında büdcə gəlirlərinin formalaşmasında birbaşa vergilərin rolunu tədqiq etmək və onların optimallaşdırılması yollarını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Tədqiqat işinin məqsədinə aid olaraq aşağıda qeyd olunan vəzifələr qarşıya qoyulmuş və həll edilmişdir:

- Dövlət büdcəsi gəlirlərinin iqtisadi məzmunu öyrənilməsi;
- Vergilərin dövlət büdcəsi gəlirlərinin formalaşmasının əsas mənbəyi kimi tədqiqi;
- Büdcə-vergi siyasətinin dövlət büdcəsi gəlirlərinin formalaşmasında rolunun müəyyənəşdirilməsi;
- Müasir şəraitdə büdcə gəlirlərinin formalaşması xüsusiyyətlərinin təhlili;
- Birbaşa vergilər üzrə büdcə daxilolmalarının müasir vəziyyətinin tədqiqi;
- Fiskal siyasətin dövlət büdcəsi gəlirlərinin tərkibində birbaşa vergi daxilolmalarının artırılmasına təsirinin qiymətləndirilməsi;
- Birbaşa vergi daxilolmalarının artırılması yolları;
- Büdcə-vergi münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi.

Tədqiqatın obyekt və predmeti. Tədqiqatın predmetini Azərbaycan Respublikasında büdcə gəlirlərinin formalaşmasında birbaşa vergilərin rolunun artırılması yollarının tədqiqi, obyektini isə Azərbaycan Respublikasında tətbiq olunan birbaşa vergilər təşkil edir.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat işində müqayisə, qrafik, dinamika sıralarının təhlili və s. metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası. Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin, Vergilər Nazirliyinin məlumatları, konkret müəssisələrin hesabatları, Beynəlxalq Valyuta Fondunun Azərbaycanın vergi sistemində aid məlumatları, internet materialları və sair təşkil edir, işin aprobeşiyası və nəticələrin tətbiqi dissertasiyanın əsas müddəaları və işdə irəli sürələn təkliflər haqqında elmi məqalələr dərc edilmiş və respublikada keçirilən

konfranslarda məruzələr edilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri. Tədqiqat işində araşdırılması üçün daha geniş informasiya bazası tələb olunur.

Nəticələrin elmi-praktik əhəmiyyəti. Dissertasiya işində Azərbaycan Respublikasının vergi sisteminin xüsusi ilə də birbaşa vergilərin təkmilləşdirilməsinə, vergi sisteminin fəaliyyətinin səmərələşdirilməsinə dair təklif və tövsiyələrin verilməsini, vergi yükünün azaldılması yollarının göstərilməsini, vergi qanunvericiliyində boşluqların aşkara çıxarılmasını və bütün bunların vergi sisteminin səmərələşdirilməsinin istifadə edilə biləcəyini nəzərə alaraq tədqiqatın praktiki əhəmiyyətini qeyd etmək olar.

Tədqiqat işinin materialları Azərbaycan Respublikasının vergi siyasətinin hazırlanmasında, Vergi Məcəlləsinin təkmilləşdirilməsində geniş istifadə oluna bilər.

Dissertasiyanın strukturu və həcmi. Dissertasiya işi ümumi olaraq üç fəsildən ibarətdir və giriş bölməsi ilə başlayır. Birinci fəsil üç, ikinci və üçüncü fəsilər iki altbaşlıqdan ibarətdir, nəticə və təkliflərdən, cədvəllərdən, diaqramlardan və şəkillərdən ibarət siyahını özündə birləşdirir.

I FƏSİL. DÖVLƏT BÜDCƏSİ GƏLİRLƏRİNİN İQTİSADI MAHIYYƏTİ

1.1. Dövlət büdcəsi gəlirlərinin iqtisadi məzmunu

Büdcə öz təbiətinə görə həmçinin siyasi sənəddir. Buna görə də, əksər büdcə qaydaları sırf siyasi xarakter daşıyır.

Dövlətin büdcəsinin sosial-iqtisadi inkişafda istifadəsi bu sahədə yaranan münasibətləri tənzimləyən sosial-hüquqi normaların mövcudluğunu labüd edir. Büdcə bu normalar əsasında formalaşdırılır. Onlar dövlət büdcəsinin yaradılması, istifadəsi və bölüşdürülməsi prosesində yaranan ictimai münasibətləri tənzimləyir.

Ölkəmizin dövlət büdcəsi dövlətin mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitləri təsisatlarının qurulması və istismarının mühüm maliyyə planıdır.

Dövlət büdcəsi hökumətin funksiyalarının tətbiqi ilə bağlı olan xərclərin maliyyələşdirilməsini həyata keçirir. Dövlət maliyyəsinin bundan sonrakı həlqəsi büdcədənkənar məqsədli dövlət təsisatlarıdır. Büdcədənkənar təsisatlar sosial, eyni zamanda istehsal xarakterli olurlar. Büdcədənkənar təsisatlar kəskin təyinatə sahibdir. Onların əmələ gəlməsində əsas məqsəd əhaliyə sosial xidmətin böyüdülməsi, infrastruktur sektorların tərəqqisinə təkan verilməsi, iqtisadiyyatın mühüm sahələrinin əlavə vəsaitlə təmin olunması və s. olmuşdur.

K.Marks büdcənin gəlir qismini öyrənərkən belə yazırdı ki, “Romada, onun maksimum tərəqqisi dövründə büdcə gəlirlərinin əsası natural vergilərdən ibarət idi.(“Погодина.И.В, 2017: s.88)Torpaq rentası o dövrdə natural formada daxil olurdu və ancaq feodalizm dövrünün axırında yavaş-yavaş pul şəklini aldı. Beləliklə, yavaş-yavaş yoxsullaşan varlı ailələrin yetərinə güclü müqaviməti hesabına vergilərin yığılması daha da ciddi hal aldı. Belə ki, təzə vergilərin tətbiqi üçün bəzi hallarda onilliklər tələb edilirdi. Sözügedən dövrdə əmtəə-pul əlaqələrinin formalaşması və tərəqqi etməsi, bank işinin və ticarətin möhkəmləndirilməsi zamanı yavaş-yavaş pul şəklini alan vergilər və eyni zamanda gömrük rüsumları yarandı. Ancaq dövlət maliyyəsinin hökmdar maliyyəsindən ayrılmamağı, zadəgan və ruhanilərin vergilərindən azad olmaları, ölkələrin

davamlı olaraq müharibələr etməsi ilə əlaqədar hər yerdə pul qıtlığı müşahidə edilirdi.

Vergi verənlərə müraciətlər, onların izlənməsi, təzə vergilərin istifadəsi belə kəsrin artmasına mane ola bilmirdi. Buna görə məhdud da olsa, dövlət vergi tənzimlənməsinin qazandırdığı avantajlardan faydalanmağa başlayır. Ancaq vergi sistemlərinin qaydaya salınması üzrə dövlət tədbirlərinin əsas məqsədi yalnız iqtisadiyyatın tərəqqisinə təsir etmək deyildi: bu dövrün əsas vəzifələrindən biri pul arın vergi verəndən dövlət xəzinəsinə keçməsində iştirak edən vasitələrdən azad olmaq zərurəti idi. Dövlətin vergi sisteminin mərkəzləşdirilməsi cəhdinin parlaq nümunə kimi ilk addımları dövlətin rıktiyana gömrüyün və aksiz vergisinin, Hollandiyada olduğu kimi tətbiq edilən “istehlak. vergisinin verilməsi”ni nəzərdə tutan “İngilis islahatını” göstərmək olar. Rusiyada vergi yığımlarının nizama salınmasına dəfələrlə cəhd edilməsinə baxmayaraq 1862-ci ildə təhkimçilik hüququ ləğv edildikdən sonra ciddi islahat keçirildi. V.A.Tatarinov bu islahatı büdcə islahatı adlandırırdı. O, bu islahatı ayn-ayrı nazikliklər tərəfindən büdcə smetalarının tərtib edilməsinin nizama salınması, şərab iltizamları sistemi əvəzinə o dövr üçün yeni olan şərab aksizlərinin tətbiq edilməsini nəzərdə tuturdu; digər vergilər - töycü və qan vergiləri, içkixana və gömrük rüsumları, duz vergisi, tütün aksizli və s.-də öz inkişafını tapmışdır.

Dövlət büdcəsi iqtisadiyyatın tərəqqisində əsas mexanizmdir. Onun vasitəsi ilə dövlət milli gəlirin paylaşdırılmasını həyata keçirməklə, təsərrüfatçılığın nəticələrinə təsir göstərir, ictimai istehsalın strukturunu dəyişdirir. Dövlət büdcəsi gəlir və xərclər olaraq 2 bölməyə ayrılır. Gəlir bölməsində şirkət və qurumlardan, əhəlidən və s. qruplardan əldə edilən ayrı-ayrı növ vergilər və başqa gəlirlər, xərclər bölməsində isə sosial-mədəni tədbirlərin, iqtisadiyyatın, idarəetmənin maliyyələşdirilməsi və sair xərclər qeyd edilir. İqtisadiyyatın nizamlanması üçün büdcə vasitəsindən yararlanmaq dövlətə məxsus pul vəsaitinin manevr etməsi ilə təmin edilir.

Büdcə prosesi qarşısında aşağıda sadalanan mühüm vəzifələr durur;

- qarşıdakı məqsədlərə nail olmaq üçün bütün maliyyə və maddi

ehtiyatların maksimum aşkar edilməsi;

- büdcə gəlirlərinin ayrı-ayrı vergi növləri və digər ödəmələr üzrə müəyyənləşdirilməsi;

- ümumdövlət əhəmiyyətli tərtiblərin büdcə üzrə nəzərdə tutulmuş fasiləsiz olaraq maliyyələşdirilməsi baxımından məqsədli büdcə xərclərinin təyin edilməsi;

- mövcud inflyasiya tendensiyalarının iqtisadiyyatda aradan qaldırılmasına və milli pul vahidinin dayanıqlılığının təmin edilməsinə istiqamətlənmiş maliyyə siyasətinin ümumi proqramı ilə büdcənin uyğunlaşdırılması;

- büdcə kəsirinin iqtisadi cəhətdən özünü doğrultmuş mənbələr hesabına azaldılması və aradan qaldırılması;

- büdcə gəlirlərinin İqtisadi regionlar, təsərrüfatlar arasında yenidən bölüşdürülməsi vasitəsilə, müxtəlif səviyyəli büdcələrin balanslaşdırılması məqsədilə büdcə tənzimlənməsinin həyata keçirilməsi;

- perspektiv büdcə proqnozlaşdırılmasının səmərəliliyinin artırılması;

- yaranan öhdəliklərin hüquqi və fiziki şəxslərin maliyyə fəaliyyəti nəticəsində yerinə yetirilməsi üzərində nəzarətin həyata keçirilməsi;

- bələdiyyələrin və Azərbaycan Respublikası subyektlərinin büdcə hüquqlarının bərabərliyi;

- bələdiyyələrin və Azərbaycan Respublikası subyektlərinin minimal büdcə təminatı səviyyəsinin bərabərləşdirilməsi;

- aşağı səviyyəli büdcələrin dövlət büdcəsi ilə qarşılıqlı münasibətdə bərabərliyi;

- müxtəlif səviyyəli büdcələrin müstəqilliyi.

Fikrimizcə, regionların büdcə təminatına görə kəskin diferensiasiyası, vergi ödəmələrinin toplanmasını, yüksəlməsini, real stimullarının olmamağım, regional büdcə vəsaitlərinin, o cümlədən, transferlər formasında əldə olunan vəsaitlərin qeyri səmərəli istifadəsini hazırda fəaliyyətdə olan büdcələrarası münasibətlər sisteminin əsas çatışmazlıqları sırasına aid etmək olar.

Əlaqələndirilmiş transfertbrin, yəni konkret məqsədlər üçün istiqamətlənmiş və mərkəzlə regionlar arasında razılaşdırılmış transfertbrin büdcəbrarası münasibətlərin təkmilləşdirilməsi üçün artırılmasını təklif etmək daha məqsədəuyğun hesab edilərdi. Əlaqələndirilmiş transfertlər - hökumət ilə subyektlərin icraedici hakimiyyət orqanları arasında bağlanmış və vəsaitlərin məqsədli istifadəsi üzərində ciddi nəzarətin aparılması nəzərdə tutan müqavilələr əsasında təqdim edilən transfertlərdir.

Ayrımaların qeyri-məqsədi transfertlərin səviyyəsinin aşağıdakı transfertlərdən asılılığını təyin etmək təklif olunur:

- nəzarət üçün regionda büdcə prosesinin açıqlığı;
- bələdiyyə və mərkəzi büdcə vəsaitlərinin istifadəsinin səmərəliliyi;
- regionda həyata keçirilən büdcə gəlirlərinin səfərbərliyə alınmasının gücləndirilməsi üzrə tədbirlərin səviyyəsi;
- dövlət proqramlarının reallaşdırılmasında regional hakimiyyət orqanlarının öz ərazilərində iştirak səviyyəsi.

Büdcə tələbatlarının və onun xərclərinin səmərəliliyinin gücləndirilməsi, ümumiyyətlə gəlir mənbələrinin möhkəmləndirilməsi, aşağı səviyyəli büdcələrə maliyyə yardımının göstərilməsi xərc səlahiyyətlərinin sərhədləşdirilməsinə və büdcə sisteminin səviyyələri arasında məsuliyyətə əsaslanmalıdır.

Büdcənin gəlirləri – ölkəmizin qanunvericiliyinə görə dövlət hakimiyyət idarələrinin və yerli idarələrinin fərmanına vergilər, rüsumlar, başqa ödənişlər və daxilolmalar formasında geri dönməmək şərti ilə daxil edilən pullardır. Büdcə gəlirlərinin ərsəyə gəlməsi zamanı, ictimai istehsal prosesində əmələ gələn ÜDM-un bir qisminin dövlətin sərəncamına məcburi ödənilməsi müşahidə edilir. Bu halda dövlət ilə vergi ödəyən şəxslər arasında əlaqələr ortaya çıxır.

Büdcənin gəlirləri vergi ödəyən şəxslərə, vergitutma obyektlərinə, əldə edilməsi müətdlərinə, ödənişin müddətinə və başqa keyfiyyətlərinə görə seçilirlər. Amma yenə də onların ortaq cəhəti var ki, bu ayrı-ayrı səviyyəli büdcələrin gəlir

qisminin həyata keçirilməsidir. Sözügedən gəlirlərin pul şəklində və nağdsız formada daxil edilməsi bütün büdcə səviyyələri üçün uyğun olan kompleks cəhətdir. Büdcə gəlirləri vergili daxilolmalardan və vergisiz, əsaslı gəlirlərdən və rəsmi formada əldə edilən transfertlərdən təşkil edilmişdir. Vergi gəlirlərinin mühüm mənbəyini təkrar bölgü nəticəsində əldə edilən (əmək haqqı, ƏD, ssuda faizi, dividendlər və s.) təzə ərsəyə gələn dəyər, gəlirlər və yığım təşkil edir.

Büdcə qanunvericiliyinə görə ölkənin büdcəsində olan bütün büdcə həlqələri uyğun gəlir mənbəyinə sahib olmalıdırlar. Bu səbəbdən də ölkədə qanunvericilik üzrə səfərbər edilən gəlirlər dövlət hakimiyyəti dövlət idarələrinin və yerli özünüidarəetmə orqanlarının vəzifələrinin tətbiqini maliyyə vəsaitləri ilə təmin edilməsi məqsədilə büdcələr arasında paylaşdırılır. (“Azərbaycan Respublikasının Dövlət Büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”, Bakı 2018”).

Gəlirlərin büdcələr arası bölgüsünün hüquqi əsasları Ölkəmizin Konstitusiyasında, «Büdcə sistemi barəsində» Nizamnamədə, Vergi Məcəlləsi, «Bələdiyyələrin maliyyəsinin təməlləri barəsində » Nizamnamədə və başqa qanunvericilik protokollarında təyin olunmuşdur.

Büdcə həlqələrinin hər biri vacib gəlirlər ilə təmin olunmaqla istənilən bölgənin, inzibati-ərazi vahidlərinin iqtisadi-sosial tərəqqisi üçün gərəkli ölçüdə maliyyə vəsaiti təyin olunur.

«Büdcə sistemi barəsində» nizamnaməyə əsasən ölkə ərazimizdə qanunvericiliklə təyin edilmiş tədiyyələr üzrə daxilolmaların dövlət büdcəsi və başqa büdcələr arasında bölgüsü ölkənin ərazisinin tərəqqi proqramları əsas götürülməklə hər il üzrə təsdiq edilən dövlət büdcəsi barəsində nizamnamə ilə nizamlanır. Gəlirlərin büdcə həlqələri arası bölümü demokratik dövlət quruculuğu şərtləri vasitəsi ilə həyata keçirilir. Gəlirlərin büdcə həlqələri arasında paylaşdırılması zamanı adı çəkilən şərtlər xüsusi rol oynayır.

- İstənilən büdcə müvafiq regionun iqtisadi tərəqqisinə müvafiq şəkildə arta gəlirlər ilə təmin olunmalıdır. Yəni, istənilən büdcənin daxil olunması uyğun bölgənin iqtisadi tərəqqisindən asılı şəkildə artan gəlirlər hesabına təşəkkül etməlidir.

- İl ərzində gəlirlər nizamlı və aravermədən daxil olması təmin edilməklə, kassa kəsirinin yaranmasına mane olunmalıdır.

- Dövlət büdcəsinin gəlirləri planının icrası üçün yerli hakimiyyət idarələrini məsuliyyəti və maddi olaraq diqqətini çəkmək. Sözügedən şərtə əməl edilməsini təşkil etmək üçün ölkənin dövlət büdcəsi gəlirlərindən NMR büdcəsinə, yerli büdcələrə bölgülər verilir.

- Gəlirlər büdcələr arasında paylaşdırılarkən istənilən büdcənin xərcləri səviyyəsində maliyyə resursu ilə təmin olunması və büdcələrin kompensasiyası bərpa olunmalıdır.

AR-nın dövlət büdcəsinin əsas hədəfi - ölkənin iqtisadi, sosial və başqa strateji proqramlarının və məsələlərinin həlmləsi, dövlətin vəzifəsinin icrası üçün qanunvericiliklə təyin olunmuş formada maliyyə vəsaitinin yığılmasını və istifadəsini həyata keçirməkdən ibarətdir.

Ölkəmizin ərazisində qanunvericiliklə təyin edilmiş tədiyyələr üzrə nüfuzetmələrin dövlət büdcəsi və başqa büdcələr arasında bölgüsü bölgələrin tərəqqi proqramları əsas götürülməklə, hər il qəbul edilən dövlət büdcəsi barəsində nizamnamə ilə nizamlanır. Respublika ərazimizdə gəlirlərin büdcə sisteminin həlqələri arasında bölgüsü aşağıdakı şərtlərə əsaslanır: (“Azərbaycan Respublikasının Dövlət Büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”, Bakı 2018).

•büdcənin gəlirlər sisteminin uyğun regionun iqtisadi tərəqqisindən asılı olaraq onların gəlirləri hesabına təşəkkülü;

•tədiyyələrin mütəmadi olaraq daxil olması həyata keçirilməklə, kassa kəsirinin yaranmasının aradan qaldırılması;

•istənilən büdcənin xərcləri səviyyəsində maliyyə resursu ilə təmin olunması;

•uyğun ərazinin iqtisadi tərəqqisinə müvafiq olaraq büdcənin təminatı;

•büdcələrin kompensasiyasının təşkili.

Dövlət gəlirləri sisteminin ayrılmaz hissəsi olan büdcə gəlirləri ölkənin maliyyə resurslarını özündə toplayır. Büdcə gəlirlərinin ortaya çıxması dövlət tədbirlərini təşkil üçün bölgə, sahə və məqsədli təyinatı üzrə təşəkkül etdirilir.

Büdcə gəlirləri iqtisadi münasibətləri göstərməklə bütün mülkiyyətdən olan şirkət, qurumlar və əhalinin gəlirləri ilə ölkənin büdcəsini qurur. Bu iqtisadi münasibətlər şirkət, qurum və əhalinin dövlət büdcəsi gəlirlərinə ayrı-ayrı çeşid tədiyyələr ödənilməsində özünü ifadə edir.

Ayrı-ayrı səviyyəli büdcələrin xərclərinin təmin edilməsi üçün onlar uyğun gəlirlərə sahib olmalıdır. Bunun üçün, modern tələblərə uyğun büdcə təsnifatı büdcənin xərclərinin və gəlirlərinin uçotunun beynəlxalq normalara müvafiq təşkil edilməsinə zəmin yaratmalıdır. Əksərən, büdcə təsnifatı büdcənin müxtəlif gəlirlərini və xərclərini kateqoriyalara ayıran «Büdcə gəlirlərinin təsnifləşdirilmiş formasından», büdcə xərclərini şöbələr səviyyəsində bölüşdürən «büdcənin xərclərinin funksional qruplaşdırılması»ndan, büdcənin xərclərini müxtəlif xərc yarım maddələri ilə bərabər səviyyədə «Büdcənin xərclərinin iqtisadi qruplaşdırılması»ndan təşkil edilmişdir.

Qeyd etməliyik ki, gəlirlərin var olan təsnifatı ilə təkmilləşmiş ölkələrin gəlirlərinin sinifləndirilməsi arasında uyğunsuzluq hökm sürdüyündən, ölkələrarası informasiyaların müqayisəsində, o cümlədən sözügedən informasiyaların beynəlxalq maliyyə təşkilatlarına təqdim olunmasında bir sıra problemlər ortaya çıxır. Buna görə də, gəlirlərin sinifləndirilməsinə görə dövlətimizin iqtisadi meyarlarının başqa ölkələrin uyğun meyarları ilə müqayisə olunması üçün mövcud çatışmazlıqlar ləğv edilməlidir.

Əksər vaxt, büdcə gəlirlərinin sinifləndirilməsi - vergilərdən daxilolmalar, sosial ayırmalar, qrantlar və başqa gəlirlərdən ibarət 4 sinfə ayrılır. Var olan sinifləndirmədə gəlirlər xüsusilə, spesifik özəlliklərinə, eyni zamanda ayrı-ayrı vergi dərəcələri, mülkiyyət çeşidləri, vergi idarələrində qeydiyyatı düşmə metodu və sair əsas götürülməklə, vergi ödəyiciləri üzrə sinifləndirildiyindən, vergi səviyyələrinə əlavə və yeniliklər edildikdə, sözügedən qaydaların tətbiqinə xeyli müddət lazım olur.

Dövlət büdcəsi gəlirlərinin təsnifatı – dövlət büdcəsi gəlirlərinin əmələ gəlmə mənbələrinə görə təsnif olunmasıdır. AR Maliyyə Nazirliyinin tərtib etdiyi AR dövlət büdcəsinin gəlirlərinin sinifləndirilməsinə görə, dövlət büdcəsinin kompleks

gəlirləri dörd bölmədə, 18 köməkçi bölmədə qruplara ayrılır, köməkçi bölmələr isə, ayrı-ayrılıqda paraqraflara bölünür. Dövlət büdcəsi gəlirlərinin bölmələri və köməkçi bölmələri bunlardır: (“Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi Tədris Mərkəzi “Vergiyə giriş”. Dərslik. Şamaxı, 2014”).

I. Vergilərdən daxilolmalar

1. Mənfəətdən vergilər

1.1. Əhalidən alınan gəlir vergisi

1.2. Gəlirlərdən vergi

1.3. Əmtəə-materiallarının təkrarən qiymətləndirilməsindən nüfuzetmələr

2. İcbari dövlət sosial sığorta haqları

3. Əməkhaqqı təsisatı və işçi qüvvəsinə vergilər

4. Mülkiyyətdən alınan vergilər

4.1. Torpaqdan alınan vergi

4.2. Mülk vergisi

4.3. Hədiyyələrdən vergi

4.4. Sənədlərlə prosedurlardan vergi

5. Xidmətlərdən və mallardan tutulan daxili vergilər

5.1. ƏDV

5.2. Aksiz vergisi

5.3. Məhsulların istifadəsinə və ya istifadə hüququ alınmasına görə vergilər

5.4. Müəyyən fəaliyyətlə məşğul olmaq üçün alınan vergilər

5.5. Yerli tikinti materiallarına görə tutulan mədən vergisi

6. Xarici iqtisadi fəaliyyətlə əlaqəli vergilər

II. Qeyri-vergi gəlirləri

7. Mülkiyyətdən və sahibkarlıq fəaliyyətindən daxil olan gəlirlər

7.1. Büdcə qurumlarının xüsusi vəsaitlərinin daxilolması

7.2. Qeyri-maliyyə və maliyyə şirkətlərindən qeyri- vergili daxilolmaları

7.3. Xarici ölkələrdən mülkiyyətlə əlaqəli gəlirlər

7.4. Mülkiyyətdən nüfuz edən sair gəlirlər

7.5. Daxili xüsusi sahədən daxil olan mülkiyyətlə əlaqədar gəlirlər

7.6. Xarici qeyri-dövlət bölmələrindən mülkiyyət ilə əlaqədar gəlirlər

8. Cərimələrdən daxilolmalar

9. İnzibati tədiyələr və rüsumlar

10. Dövlət idarəçiliyində dövlət qulluqçularının təqaüd ilə sosial təminat təsisatlarına ayırmalar

11. Vergi olmayan sair daxilolmalar

III. Əsaslı gəlirlər

12. Əsaslı vəsaitlərin şəxsiləşdirilməsi

13. Dövlətin maddi resurslarının satılması üzrə daxilolmalar

14. Rəsmi olmayan mənbələrdən transferlər

15. Torpağın həmçinin qeyri-maddi aktivlərin satışı üzrə daxilolmalar

IV. Rəsmi formada transferlər

16. Xaricdən əldə olunan vəsaitlər

17. Başqa səviyyəli büdcələrdən əldə olunan vəsaitlər

Vurğulamalıdır ki, I və II bölmələrin cəmi büdcənin cari gəlirlərini yaradır. Cari gəlirlərə III (əsaslı gəlirlər) və IV (rəsmi formada əldə olunan vəsaitlər) bölmələr üzrə gəlirlər artırıldıqda büdcənin kompleks gəlirləri alınır.

Dövlət vergilərinin çeşidləri, imtiyazların növləri və dərəcələri, vergilərin ödənilməsi formaları, vergiqoyma obyektləri və onların büdcə və yaxud büdcədən kənar fondlara hesablanması dövlətin icra bölmələrinin uyğun protokollarına görə tətbiq olunur. Həmin protokollara - əmrlər, fərmanlar, qərarlar, qaydalar, təlimatlar aiddir. Ölkəmizdə bugün tətbiq olunan vergilərə fiziki kəslərdən gəlir vergisi, hüquqi kəslərin ərazi vergisi, hüquqi şəxslərin mülk vergisi, hüquqi kəslərin mənfəət vergisi, ƏDV, mədən vergisi, yol vergisi və primitiv sistem üzrə vergi daxildir. Qeyd edilən vergilərin çoxu nizamlayıcı büdcə gəlirlərinə şamil edilir. Nizamlayıcı gəlirlər standartlar ilə maliyyə ili üzrə dövlət büdcəsinin yerli büdcələrə uzun müddətə ayırdığı maliyyə vəsaitidir. O cümlədən, büdcənin nizamlayıcı gəlirlərinə transfert ödənişləri də aiddir.

Büdcə gəlirlərinin yaranmasında vergilərdən daxilolmalardan başqa vergi olmayan gəlirlər də böyük önəm daşıyır. Həmin gəlirlərə mülkiyyətdən və

sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirlər, büdcə qurumunun özəl vəsaitlərindən daxilolmalar, maliyyə və qeyri-maliyyə şirkət və idarələrindən vergi olmayan daxilolmalar, qeyri-maliyyə dövlət şirkətlərindən gəlirlər, qeyri-maliyyə dövlət şirkət və qurumları tərəfindən əldə edilmiş büdcə ssudaları üzrə faizlərin qarşılanması, qeyri-maliyyə dövlət şirkətlərindən əldə edilən dividendlər, Mərkəzi Bankın mənfəətindən daxilolmalar, maliyyə qurumları tərəfindən əldə edilmiş büdcə ssudaları üzrə faizlərin qarşılanması, maliyyə qurumlarından əldə edilən dividendlər, xarici ölkələrdən mülkiyyətlə əlaqəli gəlirlər, mülkiyyətdən nüfuz edən sair gəlirlər, inzibati tədiyyələr, dövlət rüsumlar, cərimələr üzrə daxilolmalar şamil edilir. (“Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi Tədris Mərkəzi “Vergiyə giriş”. Dərslik. Şamaxı, 2014”).

Büdcənin xüsusi gəlirlərinə qeyri - vergi gəlirləri aiddir. Bu gəlirlər dövlət və yaxud bələdiyyədə olan mülkün satışından və yaxud əvəz olunmasından gəlirlər, büdcə sisteminin başqa səviyyəli büdcələrdən maliyyə dəstəyi və büdcə ssudası şəklində əldə edilən gəlirlərdir.

Fiziki və hüquqi kəslər, beynəlxalq qurumlar və xarici ölkələrin hökumətləri tərəfindən əvəzsiz yatırılan vəsaitlər də büdcə gəlirlərinə aiddir.

Büdcə gəlirləri, eyni zamanda qarşılıqlı hesablaşmalar üzrə qarşılıqsız köçürmələr hesabına da mümkündür. Qarşılıqlı hesablaşmalar üzrə büdcə və vergi qanunvericiliklərində yeniliklər edilməsi ilə bağlı büdcə sisteminin ayrı-ayrı səviyyəli büdcələr arasında resursların verilməsi , büdcə barəsində nizamnamədə əsas götürülməyən xərclərin maliyyələşməsi üzrə öhdəliklərin və yaxud gəlirlərin verilməsi üzrə prosedurlar da aiddir.

Təcrübədən aydın olur ki, transfert ödənişlər şəklində vəsaitlərin verilməsi yerli icra idarələrinə təsərrüfatı təkmilləşdirməyə zəmin yaratmır, ərazidə müşahidə edilən iqtisadi proseslərə təsir etmə dairəsini, həmçinin büdcələrin gəlir qisminin icra imkanlarını zəiflədir, maliyyə nəzarətini keyfiyyətini aşağı salır və sonnda, büdcə ilində maliyyə vəsaitlərindən səmərəsiz faydalanmasına imkan verir. Bu problemi həll etmək üçün yerli büdcələrin yerli vergi, gəlir və sair daxilolmaların hesabına gücləndirilməsi istiqamətində tədbirlərin görülməsi vacibdir.

Bazar əlaqələrində büdcə siyasəti dövlət siyasətinin mühüm amilidir. Bu siyasətdə büdcə gəlirləri mənbələrinin doğru təyin edilməsi gəlirlərin zamanında və bütövlükdə toplanmasının mühüm şərtidir.

Bugün büdcə gəlirlərini mahiyyəti bazar əlaqələrinin istəklərinə müvafiq olaraq daha da dəyişmiş və bu, bir çox xarici ölkələrdə büdcənin idarə olunmasına da təsir göstərmişdir. Bu yeniliklər, ilk öncə büdcə gəlirlərinin daha böyük sisteminin ərsəyə gətirilməsi ilə bağlıdır. Ona görə ki, müəyyən dövlətin iqtisadi imkanı, onun tərəqqi səviyyəsi büdcə gəlirlərinin miqdarından asılı olduğundan, struktur yenilikləri, iqtisadi tərəqqinin dövrləri təzə-təzə gəlir mənbələrinin meydana çıxmasına imkan yaradır, dövlət gəlirlərinin tərkibinin dəyişərək böyüdülməsinə təsir edir. Gəlirlərin tərkibinə aşağıdakı gəlirlər: dövlət sərvətlərindən faydalanma zamanı borclanmadan gələn gəlirlər, vergilərdən daxilolmalar və xəzinənin imkanından yararlanmaqla qazınan gəlirlər aiddir. Sözügedən gəlirlərdən dövlətin resurslarından istifadəyə görə və vergilər gerçək dövlət gəlirləri, xəzinə potensialından faydalanmaqla qazınan gəlirlər isə fəvqəladə dövlət gəlirləridir. Ona görə ki, xəzinənin buraxdığı dövlət sənədləri və alınmış borc növbəti illərdə mütləq ödənilməlidir.

1.2. Birbaşa vergilər - dövlət büdcəsi gəlirlərinin formalaşmasının əsas mənbəyi kimi

Dövlətin Vergi Sistemi onun və ya hökumətin ictimai dəyərlərini özündə əks etdirir. Vergi sisteminin yaradılması üçün dövlət ilk öncə vergi ağırlığının necə bölüşdürülməsinə qərar verməlidir. Hər bir vətəndaş nə qədər vergi ödəyəcək, və qazandıqları vəsaitləri nəyə xərcləyəcəklər. Vergi Sistemi qurularkən elə qurulmalıdır ki, vergilərdən əldə edilən vəsaitlərin miqdarı dövlətin istifadə edəcəyindən az olmamalıdır. Bu fərqə riayət qiyməti də deyildir.

Azərbaycan Respublikasının Vergi Sistemi büdcə kəsrinin böyüməsinin qarşısını almaqla bərabər, ölkədəki bazar iqtisadiyyatının stabil fəaliyyətinə dəstək göstərərək təsərrüfat mexanizmi fəaliyyətinin bütün tələblərinə cavab verir.

Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasının Vergi Sisteminin qarşısında duran əsas vəzifələrə nümunə kimi gəlirlərin büdcəyə tam və vaxtında ödənilməsini təmin etmək, əhalinin gəlirlərinin bölüşdürülməsi, formalaşdırılması və yenidən bölüşdürülməsi, istehsalın və istehlakın xalq təsərrüfatı və onların ayrı ayrı sahələrinin tənzimlənməsi üçün uyğun mühitin yaradılmasını göstərmək olar.

Azərbaycan Respublikasının müasir Vergi Sistemində çox çətin bir dövrdən keçəndərək bugünkü halını almışdır. İlk öncə fiziki şəxsləri aid olan vergi münasibətləri zəif inkişaf etmişdi. Bundan əlavə olaraq təsərrüfat subyektləri vergilər haqda heçbir müsbət münasibətə sahib deyildilər. Belə olan halda ciddi vergi nəzarəti, məcburi vəziyyət almışdı. Ölkəmizdə vergi və vergitutma sahəsində təcrübə və elmi məktəb olmadığı üçün ölkəmizə uyğun vergi siyasəti də işlənib hazırlanmamışdı.

Lakin bu zorlu və çətin dövrlər artıq geridə qaldı. Vergi Sistemimiz təkmilləşərək müasir Vergi Sistemi formasını aldı.

Azərbaycan Respublikasının müasir Vergi Sisteminin əsas xüsusiyyətləri haqqında ətraflı məlumatlar qeyd etdim.

Vergi ödəyiciləri arasında ayrı ayrı kateqoriyalara mənsub olan ödəyicilər üçün vergi yükünün ədalətlə bölüşdürülməsi təmin edilir.

Təsərrüfat subyektlərinin təşkilati formasında və hüquqi formasından asılı olmayaraq vergilərin hesablanması vahid mexanizm əsasında qurulmuş və vahid qaydalar əsasında hesablanır. Vergilər hüquqi əsasa arxalanır. Vergilərin ödənilməsinə vergi orqanları tərəfindən tam nəzarət edilir.

Vergi qaydaları və vergi mexanizmi hazırlanarkən xarici ölkələrində təcrübəsindən istifadə olunur və beləliklədə beynəlxalq inteqrasiya proseslərinə qoşulmaq mümkün olur. Vergi Sistemimizin əsasını aşağıdakı prinsiplər təşkil edir:

-Vergilər iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmalıdır.

-Hər bir kəsin konstitusiya hüququ və azadlığından istifadə etməsinə maneçilik törədən vergilərin mövcudluğuna yol verilmir.

-Vergilər haqda qanunumuza görə vergilərin bərabər, ümumi və ədalətli olması əsasdır.

-Hər bir vergi ödəyicisi əldə etdiyi gəlirdən eyni vergiyə görə bir dəfədən artıq vergi ödəməyə məcbur edilə bilinməz.

-Vergi ödəyiciləri arasında dininə, irqinə, siyasi və etnik tərkibinə görə fərqlənən vergi ödəyicilərindən bu göstəriciləri əsas göstərərək fərqli vergi dərəcələri tətbiq edilməsi qadağandır. Vergilər diskrimaniya xüsusiyyəti daşıya bilməz.

Azərbaycan Respublikasının vergiləri Vergi Məcəlləsi əsas götürülərək müəyyən edilir və həmin vergilərdə hər hansı dəyişikliyin edilməsi və ya onların ləğv edilməsi üçün ilk öncə Vergi Məcəlləsində həmin dəyişikliklər edilməlidir.

Vergilər haqqında qanunlar elə formada təşkil olunmalıdırki, hər kəs hansı vergini, nə vaxt, hansı məbləğdə və hansı qaydada ödəyəcəyini bilməlidir.

Bəzən vergi ödəyiciləri vergilər üzrə qanunvericiliyə görə ziddiyətlərlə üzləşirlər. Belə olan halda qarşılaşılan ziddiyətli maddələr, vergi ödəyicisinin xeyrinə qəbul edilməlidir.

Hüquqi və fiziki şəxslər vergiyə aid olan normativ hüquqi maddələrlə azad tanış olmaq hüququna malikdirlər.

Müxtəlif ölkələrin vergi sistemləri dövlət quruluşundan asılı olaraq bir neçə səviyyəli ola bilərlər. Bir qayda olaraq unitar dövlətlərdə vergi sistemi 2 səviyyəli, federal dövlətlərdə isə 3 səviyyəli olur.

Azərbaycan Respublikasının Vergi Sistemi onun dövlət quruluşundan asılı olaraq 2 səviyyəlidir.

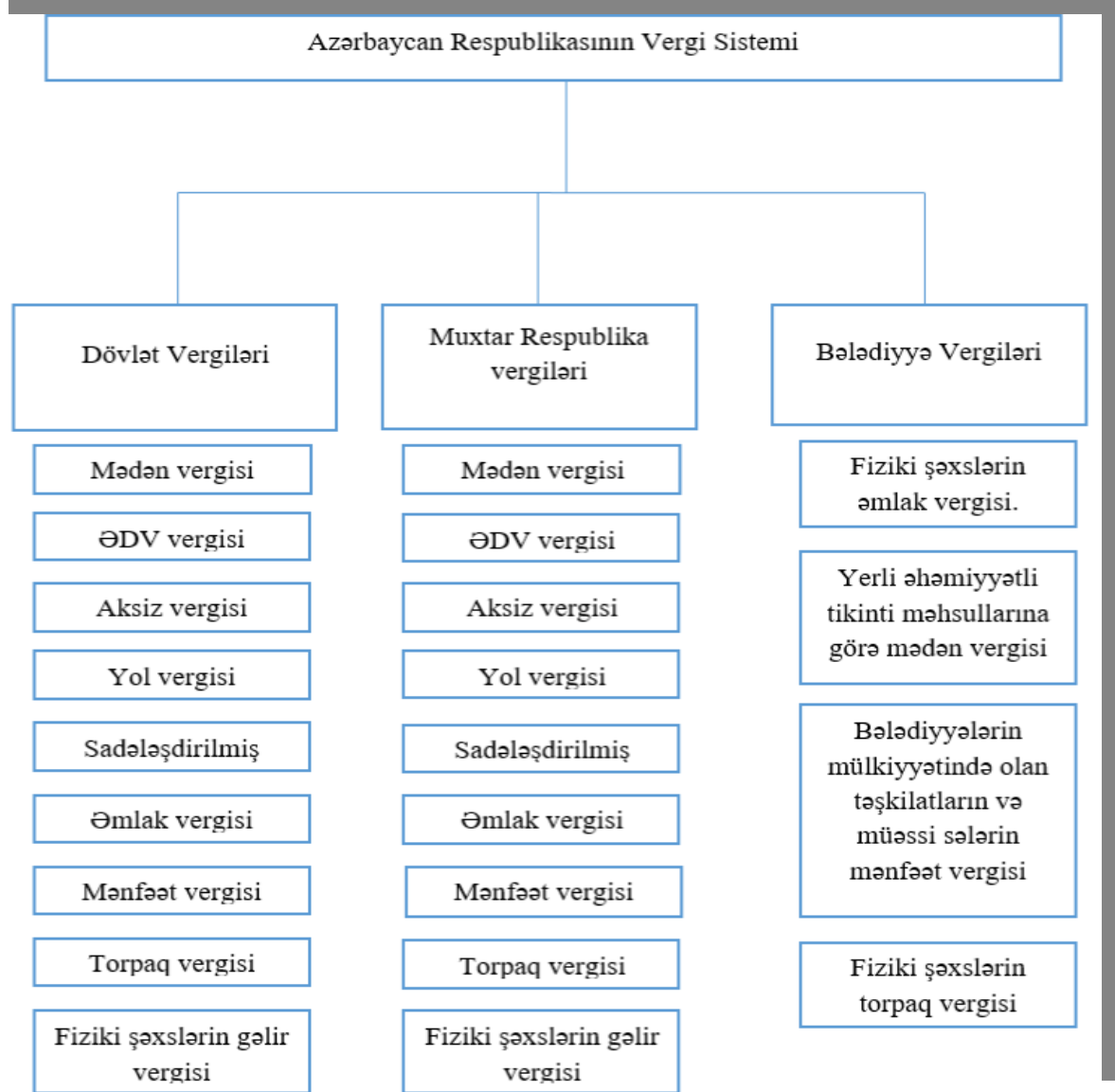
Azərbaycan Respublikasında ödənilən vergilər aşağıdakılardır:

- Yerli vergilər. Digər adı ilə bələdiyyə vergiləri
- Muxtar Respublika vergiləri
- Dövlət vergiləri

Yerli vergilər Azərbaycan Respublikasının qanunlarına uyğun olaraq müəyyən edilmiş, Vergi Məcəlləsi ilə təsdiq olunur və bu vergilər bələdiyyələrə ödənilir.

Muxtar Respublika vergiləri deyiləndə, Naxçıvan Muxtar Respublikasının qanunlarına müvafiq şəkildə müəyyənləşdirilmiş və Vergi Məcəlləsində qeyd olunmuş vergilər nəzərdə tutulur.

Şəkil 1. Azərbaycan Respublikasının vergi sistemi.

Mənbə : Vergi Məcəlləsi əsasında müəllifin sistemləşdirməsi.

Azərbaycan Respublikasında tutulan dövlət vergiləri qeyd olunarkən, Azərbaycan Respublikasının bütöv ərazisində və Vergi Məcəlləsinə uyğun şəkildə müəyyən edilən vergilər nəzərdə tutulur.

Yerli vergilərə misal olaraq aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- ✓ Fiziki şəxslərin əmlak vergisi.
- ✓ Bələdiyyələrin mülkiyyətində olan təşkilatların və müəssisələrin mənfəət vergisi

- ✓ Yerli tikinti materiallarına görə mədən vergisi
- ✓ Fiziki şəxslərdən tutulan torpaq vergisi
- ✓ Naxçıvan Muxtar Respublikasına aid olan vergilər, muxtar respublika vergiləridir. Dövlət vergiləri aşağıdakı kimidir.

- ✓ Sadələşdirilmiş vergi
- ✓ Yol vergisi
- ✓ Hüquqi şəxslərdən tutulan əmlak vergisi
- ✓ ƏDV
- ✓ Aksizlər
- ✓ Hüquqi şəxslərdən tutulan mənfəət vergisi
- ✓ Hüquqi şəxslərdən tutulan torpaq vergisi
- ✓ Yerli əhəmiyyətli tikinti məhsullarına görə mədən vergisi
- ✓ Fiziki şəxslərdən alınan gəlir vergisi

2018-ci ildə dövlət büdcəsinin gəlirləri 9860,4 milyon. manat olmuşdur ki, nəticədə bu il üçün düşünülmüş vəsaitin 49 faizinə, yarımillik proqnozun 101,8 faizinə ekvivalentdir. Hesabat dövründə dövlət büdcəsi gəlirlərinin miqdarı 2017-ci ilin uyğun dövrü ilə nisbətdə 2135,5 milyon. manat və ya 27,6 faiz çoxalmış, ÜDM-ə nisbəti 26,6 faiz olmaqla öncəki ilin analoji göstəricisini 1,9 faiz bəndi üstələmişdir. Hesabat zamanı yerinə yetirilən dövlət büdcəsi gəlirlərinin 4376,8 milyon. manatı və yaxud 44,4 faizi vergi gəlirlərinə, 5483,6 milyon. manatı və yaxud 55,6 faizi başqa gəlirlərə daxil edilir. Vergi gəlirləri 2018-ci ilin yanvar-iyun ayları üçün planlaşdırılmış miqdarın 100,5 faizə və illik proqnoz qiymətinin 46,7 faizə, başqa gəlirlər isə uyğun olaraq 102,9 faizə və 51 faizə ekvivalentdir. 2017-ci ilin uyğun dövrü ilə nisbətdə hesabat dövründə yerinə yetirilmiş vergi gəlirləri 10,3 faiz, başqa gəlirlər isə 46 faiz çoxdur. (“<https://www.stat.gov.az/>, 2018”)

2018-ci il ərzində yerinə yetirilmiş gəlirlərin mühüm mənbələr üzrə bölgüsündə AR-nın Vergilər Nazirliyinin payı 34,3 %, DGK-nın hissəsi 16,3 %, DNF-nın hissəsi 46,8 faiz, qeyri-kommersiya qurumlarının kommersiya fəaliyyətindən gəlirlərinin payı 2 %, başqa mənbələrin hissəsi isə 0,6 % olmuşdur. 2018-ci ilin yanvar, fevral, mart, aprel, may və iyun aylarının nəticələrinə görə illik

ilə yarımillik proqnoz hədəflərin yerinə yetirilməsinə xüsusi mənbələr kimi DGK və DNF üzrə uyğun olaraq 142,2 % və 100 % səviyyəsində, VN üzrə icra səviyyəsi 92,4 faiz olmaqla kəsirlə icra olunmuşdur.

2018-ci il ərzində büdcə nüfuzetmələrinin miqdarı 2017-ci ilin eyni dövrü ilə müqayisədə DNF üzrə 1618000,0 min manat və ya 54,2 faiz, DGK üzrə 448721,9 min manat və ya 38,3 faiz, VN üzrə 30178,4 min manat və yaxud 0,8 faiz, qeyri-kommersiya qurumlarının kommersiya fəaliyyətindən gəlirləri üzrə 46358,2 min manat və yaxud 31,4 faiz yüksəlmişdir. VN xətti ilə vergi gəlirlərinin cari il üzrə təyin olunmuş plan göstəriciləri ƏDV və fiziki kəslərin gəlir vergisi üzrə kəsirlərlə, başqa vergi növləri üzrə isə yetərincə icra olunmuşdur. Fiziki kəslərin gəlir vergisinin kəsirlə icra olunması orta aylıq gəlirlərin artımı fonunda nəzərə çarpmış, bu vergi növünün daxilində təkə büdcə qurumlarında işləyənlərin maddə işlə bağlı qazandıqları gəlirlərindən gəlir vergisi üzrə proqnoz meyarlarına yiyələnmişdir, 112 faiz səviyyəsində icra olunmuşdur. ƏDV-nin daxilində hesabat dövrü üçün planlaşdırılmış dəyər təkə AR-nın ərazisinə məhsulların importuna görə ƏDV üzrə artıqlaması ilə icra olunmuş, başqa meyillər üzrə proqnoz meyarlarına yiyələnmişdir.

2019-cu il dövlət büdcəsi gəlirləri üzrə proqnozun 7 316,0 milyon. mantı və ya 31,9 faizi VN-nin xətti ilə nüfuzetmələrin, 11 374,3 mln. manatı və ya 49,5 faizi ARDNF-dan transfertlərin, 3452,6 milyon. manatı və ya 15,2 faizi Dövlət Gömrük Komitəsinin xətti ilə nüfuzetmələrin, 785,5 milyon. manatı və yaxud 3,5 faizi isə başqa gəlirlərin payına düşür. (<https://www.stat.gov.az/>, 2018")

Beynəlxalq maliyyə təşkilatları tərəfindən gələn il üçün xam neftin 1 barrelinin 60-70 dollar planlaşdırılması və başqa qlobal amilləri əsas götürməklə 2019-cu il dövlət büdcəsinin neft gəlirlərinin hesablanamasında orta eksport qiyməti 60 ABŞ dolları düşünülüb.

2019-cu il dövlət büdcəsinin gəlirlərinin 59,7 faizi və yaxud 13 600,3 milyon. manatı neft sahəsinin 40,3 faizi və yaxud 9216,2 milyon. manatı qeyri-neft sahəsinin payına düşür. 2018-ci ilin proqnozu ilə nisbətdə neft sahəsinin gəlirləri 2,6 % çox, qeyri-neft sahəsinin gəlirləri isə 4,6 faiz çoxdur.

Nəticədə, sadalananlar əsasında bu cür belə nəticəyə gəlirik ki, vergi daxilolmaları büdcə gəlirlərinin mühüm mənbəyi olmaqla, eyni zamanda dövlətin gözlənilməyən xərclərinin ödənilməsində və vergi itkilərinin tarazlaşdırılmasında xüsusi faktorlardan biri kimi özünü göstərir. Vergi itkiləri isə xüsusilə vergi yükünün artması, iqtisadiyyatda böhranların olması və «qara bazar»ın tərəqqisi zamanı yaranır.

1.3. Büdcə-vergi siyasətinin dövlət büdcəsi gəlirlərinin formalaşmasında rolu

İntegrasiya zamanı makroiqtisadi dəyişməzliyin təmin edilməsində sürətli və məqsədyönlü siyasətinin həyata keçirilməsi xüsusi rol oynayır. Bu səbəbdən də, əvvəlcə sırf büdcə-vergi siyasətinin kompensasiya edilmiş formada həyata keçirilməsi ölkədə makroiqtisadi dəyişməzliyin durumuna həlledici təsir edir. Müasir iqtisadi sistemin təşəkkülünə xidmət göstərən iqtisadi siyasət sistemli şəkildə aparılacaq ölkədə maliyyə dəyişməzliyinə yiyələnməyə yönəldilməlidir.

Ölkə iqtisadiyyatında qazanılmış uğurlar içərisində həyata keçirilən iqtisadi islahatların avanqardı kimi özünü göstərən büdcə-vergi sistemi xüsusi yer tutur. Maliyyə sistemində yürüdülmən islahatlar yalnız hökumətin fiskal siyasətini yox, o cümlədən bu sistemin daxili quruluşunu da təşkil etmişdir.

Büdcə gəlirlərinin təşəkkülü, büdcə öhdəliklərinin icrası, büdcə kəsinin idarə edilməsi büdcə-vergi siyasətinin əsas meyilləri olduğu üçün bu siyasətin əlverişliliyi qeyd edilən meyillər üzrə icraedici hakimiyyət idarələrinin fəaliyyəti kimi qiymətləndirilir.

Büdcə-vergi siyasətinin əlverişli aparılması gerçək iqtisadiyyata güclü təsir edir. Bu səbəbdən də mühüm makroiqtisadi meyarların dinamikası yürüdülmən büdcə-vergi siyasətinin əlverişlilik meyarı kimi özünü göstərir.

Büdcə-vergi siyasəti maliyyə siyasətinin ayrılmaz hissəsi olmaqla, ölkənin sosial-iqtisadi tərəqqi konsepsiyasına və iqtisadiyyatın, o cümlədən müxtəlif dövlət idarələrinin, sahibkarlığın tərəqqisini təmin edən başqa dövlət proqramlarına müvafiq şəkildə tərtib edilir. (“Ələsgərov A.S, 2014: s. 40-45”).

Büdcə – vergi siyasətinin aparılmasında əsas məqsəd – respublikanın ərazisində makroiqtisadi meyarların dəyişməzliyini təmin etməklə iqtisadi artıma yiyələnmək, maliyyə intizamının gücləndirmə, dövlət büdcəsinin hazırlanması və yerinə yetirilməsi inkişaf etdirmək, onun aydınlığını çoxaltmağı, sahibkarlığa maliyyə köməyini möhkəmləndirmək və inflyasiyanın səviyyəsini azaltmaqdan ibarətdir.

Modern mühitdə mülkiyyətin təzə formalarının ortaya çıxdığı, təsərrüfat subyektlərinə və idarələrinə sosial-iqtisadi yeniliklərin edilməsində geniş hüquqlar verildiyi üçün büdcə-vergi siyasətinin əlverişli yönləndirilməsinin aktuallığı və səmərəsi daha da çoxalır.

Büdcə gəlirlərinin çoxalması mənbələrinin, dövlət xərclərinin idarə olunmasının və ona nəzarətin inkişaf etdirilməsi, qeyd edilən problemlərin çözülməsi üçün şərait yaradır.

Dövlət büdcəsinin gəlirləri iqtisadiyyat sahəsində fəaliyyət göstərən əksər nizamnamələr, iqtisadi siniflərdən başqa təsir və asılılıq formasında çıxış edir. O, iqtisadi əlaqələrin bir qismi olan - maliyyə qarşılıqlı əlaqələrinin hər hansı bir tərəfini göstərir. Büdcə-vergi əlaqələri dövlətlə ayrı-ayrı şirkətlər, idarə və qurumlar və əhali arasındakı münasibəti göstərməklə bərabər, bu əlaqələrin məcmusu kimi özünü göstərir.

Gəlir vergisi ödəyicilərinin çoxalmasına səbəb olan ünsürlərdən biri də - normal investisiya şəraitinin qurulmasıdır. Xarici investisiyanın zəifləməsi vergi nüfuzetmələrinin azalmasına nədən olan ünsürlərdəndir. Bu nöqtəyi-nəzərdən, xarici iqtisadi fəaliyyətdə hər hansı tarazlığın bərpası da əlverişlidir.

Sabitləşmə proseslərində büdcə-vergi siyasəti xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Onun aparılmasında tədbirləri xərcləri nisbətən azaltmaqla və əlavə vergi islahatlarının dəstəyilə gəlirləri çoxaltmaqla, büdcə kəsirinin ciddi olaraq aşağı düşməsindən təşkil edilmişdir. Sabitləşmə proqramı hakimiyyətin ayrı-ayrı səviyyələri arasında büdcə əlaqələrinin tərəqqisinə müsbət təsir göstərir. Əksər ölkələrdə kapital yatırımları, istehlakçı və istehsalçılara dotasiyalar, istifadə xərcləri, müdafiə xərcləri və idarəetmə və s. kimi məsrəflərin zəifləməsi, onların

strukturunun təkrarən qurulması, investisiya siyasəti və əhalinin sosial müdafiəsinin təşəkkülü kimi prioritet tələbatlara yönəldilməsi düşünülür.

Vergilərin əsasını mərkəzin tutduğu zamanda, vergi daxilolmalarının hər hansı payı yerli səviyyəyə verilə bilər. Bu üsulun özəllikləri – primitiv olması, bələdiyyə hakimiyyətlərin gəlir alacaqlarına zəmanət verməsi ilə əlaqədardır. Payların verilməsi 2 yolla baş verir. Bu yollardan biri odur ki, vergilər toplandığı ərazinin yerli idarəsinin sərəncamında % ayırmaları normativi üzrə təyin olunmuş pay miqdarında qalır. Vergi daxilolmalarının payların zəifləməsinin başqa yolu odur ki, bələdiyyə hakimiyyət idarələrinə ümumdövlət vergilərindən əlavə həcmli hər hansı səviyyə ilə məhdudlaşdırılan dəyərlərin tutulması hüququ verilir.

Ümumdövlət vergilərinin mənbəyindən faydalanmaqla, alınan vergilərə yerli əlavələrin tətbiq edilməsi iqtisadi baxımdan əlverişlidir. Vergilərin pay bölgüsü üsulunun təhkim üsulu kimi istifadə olunması, dövlət strukturunun səviyyələri ilə paylaşdırılmaya faydalı olan büdcə daxilolmaları növünün doğru ayırd edilməsini tələb edir.

Büdcə əlaqələrinin həyata keçirilməsi: gəlir və xərclərin kompensasiya edilməsinə; inzibati-ərazi vahidlərinin büdcə təmin olunma səviyyələrinin ekvivalent olması; bələdiyyə hakimiyyətlərin gəlirlərinin səfərbər və yaxud xərclərə qənaət olunması üzrə səylərin təkanına yönləndirilə bilər. Sadalanan meyllərin hər biri uyğun nizamlanma metodları – subvensiya, dotasiya və ya subsidiyalarla təmin olunur.

Büdcənin kompensasiya edilməsi üçün iqtisadiyyatın bələdiyyə sahəsindən daha çox gəlir qazanmaq cəhdləri, labüd qaydada qeyri-sabitliyə yol açacaq. Ona görə ki, bələdiyyə hakimiyyəti tərəfindən mərkəzə bildiriş olunacaq, banklardan borc alınacaq və nəticədə borc faizləri də verməli olacaq. Bugün yerli səviyyəyə verilən⁹ sosial müdafiə sistemi bələdiyyə hakimiyyət idarələrinin vəsaitinin çatışmaması üzündən əlverişli işləyə bilmir.

Sabitləmə prosesinin I səviyyəli faydalı olmasını nəzərə alan makroiqtisadi dəyişməzliyə yiyələnmək üçün hökumət əvvəlcə, fərmanında olan vasitələrin, demək olar ki, hamısından faydalanaraq, dövlət büdcəsinə yetərincə daxilolmalar axınının təmin olunmasına yiyələnmə bilər. O cümlədən bu, dövlət xərclərinin səviyyəsinin aşağı düşməsinin, sosial müdafiə və kapital sərmayələri vəzifələrinin hakimiyyətin nisbətən aşağı səviyyələrinə keçirilməsi metodunu seçə bilər. Bütün bunlarda məqsəd dövlət büdcəsinin kompensasiya etməkdir.

Lakin bu durum çox çəkməz. Məqsəd dövlət büdcəsinin kompensasiya edilməsi olsa da, belə tədbirlər daha böyük qeyri-tarazlıq yaradır: bələdiyyə hakimiyyət idarələrinin borcları çoxalacaq, onlar təzə borclar və kreditlər götürəcək, özlərinin xərclərini maliyyələşdirmək üçün yardım istədikləri şirkətləri əldən buraxmayacaqdır. Kəsirin aşağı səviyyələrə sıxışdırılması onun azalmasına səbəb olmur, kəsir dondurulur və uzunmüddətli perspektivdə qeyri-sabitliyə səbəb olur.

Dövlət büdcəsinin möhkəm olması yenidən istehsalın və əhəlinin sosial-iqtisadi durumunun dinamik tərəqqi edə bilməsinin təməlidir. Onun kompensasiyasının pozulması və nəticədə, büdcə kəsirinin miqdarının hər hansı həddi keçməsi yenidən istehsal prosesinin və əhəlinin sosial-iqtisadi durumunda tarazlığın pozulması problemini ortaya çıxarar və o cümlədən, dövlətlə şirkətlər, qurumlar, əhəli arasında ərsəyə gələn maliyyə qarşılıqlı əlaqələrinin nizamlanması məsələsini mürəkkəbləşdirə bilər.

Bu əlaqələrin özəlliyi odur ki, onlar bölgü əlaqələri sektorunda, dövlətin zəruri iştirakı kimi yaranır. Dövlət büdcəsində olan maliyyə qarşılıqlı əlaqələri mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti təsisatlarının ortaya çıxması və istifadəsi ilə bağlı var olur ki, bunlar da dövlətin kompleks emal və istehlak ehtiyacının qarşılınmasına sərf etməkdən əlavə, həmçinin milli gəlirin bir qisminin dövlətdə olmasını lazımi edir, ona görə ki, bu ictimai yenidən istehsalın maliyyələşdirilməsi, ölkə idarəçiliyinin öz vəzifələrini icra edə bilməsi, idarə olunması xərclərinin qarşılınması üçün lazım olur.

Vergilərin azaldılmasını kompleks istəyin çoxalmasına təsir edən mühüm ünsür sayan «İqtisadi təklif» nəzəriyyəsinin tərəfdarlarının zənnincə, vergilərin zəifləməsi bir yandan əhalinin, başqa yandan isə bizneslə maraqlananlarının gəlirlərinin və həmçinin yatırımların gəlirliliyinin çoxalmasına təkan verir. Bunun üçün həyata keçirilən vergi siyasəti düşünülmüş halda başqa sosial-iqtisadi problemlərlə asılılıq mühitində yürüdülməlidir. Bazar iqtisadiyyatı mühitində, təsərrüfat obyektlərinin investisiya aktivliyi ilə gəlirlərdən əldə edilən vergilərin səviyyələri arasındakı asılılığın mənimsənilməsinə yönəldilmiş Laffer nəzəriyyəsinə əsasən vergilərin yüksəldilməsinin hər hansı həddi olmalıdır.

Bir sıra dövlətlərdə işsizliyin çoxaldığı zaman, emalın artımına təkan vermək üçün dövlət xərclərini artırmaq və vergiləri azaltmaqla məşğulluğu çoxaltmaq olar. Vergilərin azaldılması emalın və gəlirlərin çoxalmasına nədən olur ki, nəticədə bu da büdcəyə daxilolmaların zəifləməsi və büdcə kəsirinin yaranması ilə sonlana bilər. Ancaq yenə də, daha aşağı vergi səviyyələri təyin etmək və vergi obyektlərini böyütməklə vergilər hesabına nüfuzetmələrin artmasını həyata keçirmək mümkündür. Bu tədbirlərin görülməsində qarşıya qoyulan məqsəd işsizliyi və inflyasiyanı ortadan götürməkdən təşkil olunmuşdur.

İnflyasiya müşahidə edildikdə, istəyin artması ilə bağlı büdcə-vergi siyasətində yeniliklər olması vacibliyi yaranır. Bu zaman, fiskal siyasət vasitəsinin tərtib edilməsi çox da asan başa gəlməmişdir. Ona görə ki, dövlətin yürütdüyü büdcə-vergi siyasətindən əlavə, özü-özünü sabitləşdiricilər də fəaliyyət göstərir. Bu sabitləşdiricilərə - iqtisadi tsiklin ayrı-ayrı mərhələlərində vergilər hesabına daxilolmaların dəyişməsi daxildir.

Vergi dəyərinin gəlirdən asılılığını və ÜMM intensiv şəkildə artdıqda vergilər hesabına daxilolmaların çoxaldığını müşahidə edirik. Nəticədə bu əhalinin alıcılıq bacarığının zəifləməsinə, iqtisadi artımın yubanmasına nədən olur. Əksinə, azalma zamanı əhalinin alıcılıq bacarığının çoxalması prosesi gedir ki, nəticədə bu əlverişli istəyin təşəkkülünə, istehsal səviyyəsinin aşağı düşməsinin əngəllənməsinə imkan verir. İnflyasiyanın çoxaldığı dövrdə, qabaqcıl vergiqoyma dərəcələrinin təyin olunması alıcılıq bacarığının zəifləməsinə, iqtisadi artımın gecikdiyi zamanda isə

əksinə, alıcılıq bacarığında azalmaların əngəllənməsinə yardım edir. İqtisadi dəyişməlik nöqtəyi-nəzərindən bunların ikisində vacibdir.

Büdcənin əsas məsələlərindən biri onun kompensasiya edilməsi və büdcə kəsinin maliyyələşdirilməsi metodunun ayırd edilməsidir. Büdcə kəsinin maliyyələşdirilməsi probleminin araşdırılmasına Amerika alimi C.Tobinin yardımları böyükdür. O, göstərmişdir ki, şirkət və qurumlarda pul sirkulyasiyasının idarə olunması və iqtisadiyyata olan yatırımın xarakteri büdcə kəsinin maliyyələşmə prinsiplərindən asılıdır. Büdcə-vergi siyasəti - iqtisadiyyatın özü-özlüyündə bütövlükdə məşğulluğa yiyələnməsini həyata keçirən avtomatik tənzimləyicilər, gerçək əmək haqqı elastikliyi, yığım və yatırımların % dərəcəsi, pulun təkə istehlak üçün istənilməsi və s. əsasında gerçəkləşməsinə düşünür. Keyns bu nəzəriyyələrin düzgün olmadığını iddia edərək, əmək haqqının və % dərəcəsinin qeyri-elastik olduğunu, iqtisadiyyatın müstəqil buraxılarsa, təkə aşağı səviyyəli bir tarazlığın həkəm sürəcəyini, mənbələrin bütövlükdə istifadəsi üçün pul təklifini nizamlayan pul siyasətindən əlavə, büdcə gəlirini çoxaltmağa istiqamətlənmiş bir maliyyə siyasətinin yürüdülməsinin zəruriliyini də irəli sürmüşdür. Nisbətən zəif tərəqqi etmiş dövlətlərdə büdcə siyasətinin aparılması və fəaliyyət göstərməsi qeyri-mümkündür. Ona görə ki, məcmu istəkdəki artımın, emalı və birbaşa məşğulluğu çoxaldacağı və pul vəsaiti mənbələrinin tam istifadəsini həyata keçirəcəyi fikirlər də vardır. (“Kəlbəyev Y.A., Rzayev Z.H., Məmmədov F.Ə., Musayev A.F. və Sadıqov M.M, 2010”).

Dövlətin əldə etdiyi gəlirlərin yenidən istehsal prosesinə göstərdiyi təsiri təhlil edərkən vergi yüklərini: vergi daşıyıcılarının xarakterinə, vergi qoyma obyektinə əsasən- birbaşa və dolayı; vergitutma idarəsi və bu vəsaitin sərəncamçısına görə - regional, yerli, mərkəzi dövlət; istifadə edilmə formasına görə - xüsusi və ümumi; vergi səviyyələrinə görə - proqressiv, reqressiv, proporsional vergilərə ayrılırlar.

Birbaşa vergilər qabaqcadan hüquqi yaxud fiziki şəxslərin gəlirlərindən və onların mülkündən məlum siyahı və kadastr üzrə çıxılır və tədiyyəçi ilə bu işdə məsuliyyət daşıyan orqan arasında birbaşa əlaqə ortaya çıxır.

Dolayı vergilər (ƏDV, aksizlər, satışdan əldə edilən vergilər, lisenziya, qeydiyyat, reklam vergiləri, gömrük vergiləri) məhsul və xidmətlərə qiymətlərlə əlaqədardır, bu vergilər tarifi və qiymətin tərkib ünsürü hesab edilir və həmin mal və xidmətlər reallaşdınlarkən tutulur. Onu ancaq konkret istehlakçı ödəyir, özü də dolayı yolla, yəni bu tipli vergi münasibətlərinin subyektivi olan mal və xidmət satıcıları vasitəsilə ödəyir. Fəaliyyət növünə, mal və xidmətlərin çeşidinə görə dolayı vergi tutulan obyektlər arasında fərqlər kifayət qədər çoxdur. Verginin real daşıyıcısı vasitəçi olduğuna görə onun üzərinə düşən vergi yükünü hiss etmir. Dolayı vergi qoyma yığıma, investisiyalara, iqtisadi səmərəlilik prinsiplərinin reallaşmasına daha əlverişli şərait yaradır. Ona görə də bu vergi növünü ödəməyə müqavimət daha az olur, hətta olsa belə, bu ancaq qiymətlərin yüksəlməsində özünü göstərir. Dolayı vergilər birbaşa vergilərdən daha çox fiskal funksiyayı yerinə yetirir. Birbaşa vergilər ödənilməsi ictimai rəydən, onu ödəyənin davranışından da asılıdır.

Dövlət büdcəsi gəlirlərinin bütün növləri istisnasız olaraq bu və ya digər dərəcədə istehsal subyektlərinin fəaliyyətinə, onların sosial-iqtisadi nəticələrinə təsir edərək, bu proseslərin tənzimlənməsində həlledici rol oynayır. Buna görə də onların müəyyən iqtisadi göstəricilər qrupuna təsir istiqamətləri üzrə təsnifləşdirilməsi şərti xarakter daşıyır.

Bu və ya digər sahədə qiymətlərin nisbi səviyyəsinin artımı onun maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşmasına dəlalət etmir, belə ki, müəssisədə sərf edilən materialların qiyməti də eyni və ya daha yüksək təmplə arta bilər və bunlar son nəticədə vergi tutumlarına da təsir edə bilər. Buna görə də müəssisələrin son maliyyə nəticələrini ancaq vergilər ödənildikdən sonra onun sərəncamında qalan xalis mənfəətə görə qiymətləndirmək mümkündür.

Dövlət xərclərinin təkrar istehsal prosesində rolunu aydınlaşdırmaq üçün odan bir sıra əlamətlərə görə təsnifatlaşdırmaq olar. Əgər xərclər müəyyən mal və xidmətlərlə ifadə olunursa, bu zaman pul vəsaitlərinin başqa nemətlərə çevrilməsi (transformasiyası) baş verir və belə xərclər transformasiya xərcləri adlanır. Bunların içərisində dövlət istehlakını və dövlət investisiyalarını (əsas kapitalla və

dövlət müəssisələri və təşkilatlarının dövriyyə vəsaitlərinin artırılmasına qoyuluşlar, investisiya subvensiyaları, dövlət ehtiyat fonduna ayrılan vəsaitlər, uzunmüddətli büdcə kreditləri) fərqləndirmək vacibdir.

Qiymətlərin müəyyən səviyyəsində tələb elastik olarsa, vergilərin tətbiqi qiymətlərə az təsir edir, bu o deməkdir ki, vergi yükünün əsas hissəsini istehsalçı daşıyır. Mal təklifi ödəmə qabiliyyətli tələbi əhəmiyyətli dərəcədə üstələyirsə, əhalinin real gəlirləri mütləq və nisbi mənada aşağı düşərsə, yaxud təklif olunan mallar rəqəbətqabiliyyətli olmazsa, eyni hal baş verəcəkdir. Qeyri-elastik və ya azelastik tələb şəraitində qiymətlər əsasən alıcılar üçün artmış olur və təbii ki, vergi yükünün də əksəriyyəti onun üzərinə düşür.

Beləliklə, vergilərin yüksəlməsi qiymətlərin artmasına və satış həcmi azalmasına gətirib çıxarır. Aydındır ki, belə vəziyyət əvvəllər aşağı qiymətlə daha çox mal və xidmət əldə edən alıcılara, eyni zamanda xeyli gəlirdən məhrum olan satıcılara sərif etməyəcəkdir. Başqa sözlə, qısa müddət ərzində fiskal effekt əldə etmək naminə vergi yükünün artırılmasından cəmiyyət heç nə qazanmayacaqdır.

II FƏSİL. BÜDCƏ GƏLİRLƏRİNİN FORMALAŞMASINDA BİRBAŞA VERGİLƏRİN ROLUNUN TƏDQIQI

2.1. Birbaşa vergilər üzrə büdcə daxilolmalarının müasir vəziyyətinin tədqiqi

Dövlət büdcəsi iqtisadiyyatın idarə olunmasının və tənzimlənməsinin əsas meyarıdır. Bununla da, hər bir dövlətin iqtisadi inkişaf səviyyəsi və onun büdcə-vergi siyasəti arasında müəyyən bir asılılıq vardır. Büdcə-vergi siyasəti həm dövlətin, həm də ki vergi ödəyən kəslərin mənafeləri nəzərə alınaraq formalaşdırılırsa bu nəticə olaraq iqtisadi yüksəlişə, sosial sahələrin inkişafına, dünya təsərrüfat sisteminin inteqrasiya edilməsinə imkan yaradar.

Hal-hazırda demək olar ki, bütün dövlətlərin həmçinin Azərbaycanın dövlət büdcəsinin formalaşmasında vergilərin payı üstünlük təşkil etməkdədir. İngiltərə, İtaliya, Fransa kimi bir sıra ölkələrdə büdcə gəlirlərinin formalaşmasında birbaşa və vasitəli vergilərin demək olar ki, nisbətləri bərabərdir, lakin ABŞ və Kanadada birbaşa vergilərin xüsusi çəkisi üstünlük təşkil edir.

Tədqiqatlardan görünür ki, hər bir ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsi ilə onun vergilərinin strukturu arasında müəyyən asılılıq mövcuddur. Ölkə iqtisadiyyatının bütün gücü ilə işləmədiyi hallarda, yaxud islahatlar aparılırsa, habelə xarici ticarətin inkişafı şəraitində dolaylı vergilər büdcəyə vəsaitlərin cəlb olunması üsulu kimi özünü göstərir. Dolaylı vergilər əsasən kütləvi istehlak əmtəələrinə tətbiq olunan və mühüm tənzimləyici rola malik icbari vergidir.

Son illərdə iqtisadi kitablarda ÜDM-in adambaşına düşən miqdarı ilə hesablanan iqtisadi inkişaf səviyyəsi və ÜDM-də dövlət xərclərinin payı arasında əlaqənin xarakterini, adambaşına düşən ÜDM-in miqdarı ilə ÜDM-də dövlət xərclərinin payı arasında dəyişməz bir asılılığın olduğunu təyin etmək üçün cəhdlər göstərilməkdədir. Edilən araşdırmaların əksəriyyətindən belə aydın olur ki, bu 2 göstərici arasında müsbət korrelyasiya əlaqəsi vardır.

Vergi daxilolmaları xüsusi bölmənin dövlətə transfert ödəmələridir. Dövlətin xüsusi bölməyə transfertləri məsrəflər şəklində qeydiyyatla alınır. Sahibkarlığın tərəqqisi ilə bağlı görülən işlərin nəticəsi olaraq ÜDM-də qeyri-dövlət sektorunun

payı 2007-ci ildə 30%-dən yüksəlrək 2014-cü ildə 73,3%-ə, 2017-ci ildə isə 84%-ə çatmışdır. (cədvəl 1.)

Cədvəl 1. Ümumi daxili məhsulda qeyri-dövlət bölməsinin payı, faizlə

	2013	2014	2015	2016	2017
Ümumi daxili məhsul - cəmi	82,5	81,9	81,2	83,7	83,8
Sənaye	87,4	86,1	83,0	87,6	87,9
Tikinti	84,5	84,3	84,5	86,8	84,6
Kənd təsərrüfatı	99,4	99,8	99,8	99,9	99,9
Ticarət və xidmətlər	99,8	99,8	99,6	99,6	99,7
Nəqliyyat	77,1	78,5	81,7	82,8	82,4
Rabitə	76,8	80,0	81,0	80,5	81,2
Sosial və sair xidmətlər	51,5	55,2	57,8	58,0	56,1

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/ (2018)

Cədvələ baxdığımızda ümumi ÜDM qeyri-dövlət bölməsinin faizlə göstərilmiş nəticələri görməkdəyik. Bu nəticələ görə ÜDM cəmində 2013-cü ildən etibarən bir azalmanın olduğu müşahidə olmuşdur. Belə ki ÜDM 2013-cü 82,5 faiz ikən, 2014 və 2015-ci illərdə azalaraq 81,2 faiz olmuşdur. Ancaq 2015-ci ildə bir artışı olaraq 83,7 faiz, 2017-ci ildə isə artım davam etmiş və 83,8 faiz olmuşdur. (“https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/,2018”)

Büdcə-vergi siyasətinin əsas vasitələrindən biri vergilərdir. Vergilərin yığılması, işgüzar fəallığın tənzimlənməsi və əksər sosial vəzifələrin həll edilməsi üçün dövlət büdcəsində olan vəsaitdən istifadə olunması imkanlarını nəzərdə tutur. Bu siyasətin əsas vasitələri vergi dərəcələrinin, vergitutma obyektlərinin və vergilərin növlərinin dəyişdirilməsi ilə bağlı olan məsələlərdir. Dövlətin apardığı bu siyasətin metodlarına aid fərqli baxışlar mövcuddur. Belə ki, Keynsin tərəfdarları ənənəvi olaraq iqtisadi tərəqqinin əsas stimulu olan səmərəli ümumi təklifin formalaşmasına üstünlük verir və belə düşünürlər ki, vergilərin azaldılması istehsalın artmasına yol açır, ancaq qısa müddətli dövrdə büdcəyə daxilolmalar azalır, büdcə kəsiri isə artmış olur.

Cədvəl 2. Dövlət büdcəsinin gəlirləri (mln. man.)

	2013	2014	2015	2016	2017***
Gəlirlər-cəmi	19496,4	18400,5	17497,0	17505,6	16516,6
<i>o cümlədən:</i>					
Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	859,6	980,2	982,4	1145,8	1040,2
Hüquqi şəxslərin mənfəət (gəlir) vergisi	2374,9	2302,8	2211,2	1983,3	2285,8
Torpaq vergisi	33,2	35,3	48,6	50,2	50,3
Əmlak vergisi	125,2	141,4	148,3	174,8	178,8
Əlavə dəyər vergisi	2710,1	3119,5	3454,8	3623,4	3668,5
Aksiz vergisi	593,2	797,2	647,7	625,2	612,5
Mədən vergisi	121,4	116,3	116,2	110,2	111,2
Xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergilər	675,3	684,6	934,4	861,3	903,1
Digər vergilər	161,5	192,7	247,7	457,0	505,7
Sair daxilolmalar	11842,1	10030,4	8706,7	8474,7	7160,5

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/ (10.05.2018)

Cədvəldə dövlət büdcəsinin gəlirləri nəticələri milyon manatla verilmişdir. Nəticələrə diqqət yetirdiyimiz zaman cəmi gəlirlərin 2013-cü ildən sonra azaldığını görməkdəyik. Belə ki 2013-cü ildə cəmi gəlirlər 19496,3 mln. manat ikən, 2014-cü ildə 18400,6 mln. Olmuşdur və azalma davam edərək 2015-ci ildə 17498 mln. Manat olmuşdur. 2015, 2016 və 2017-ci illərdə isə bər artım olduğunu nəticələrdə görməkdəyik. 2015-ci ildə 17498 mln. manat olarkən bu rəqəm 2016-ci ildə 17505 mln. manat olmuşdur. Cədvələ baxdığımızda dövlət gəlirləri içində ən yüksək gəlirin 2710 mln. manat ilə ƏDV, 2374,8 mln. manat ilə Hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi olduğunu görməkdəyik. Bunları sırası ilə Fiziki şəxslərin gəlir vergisi, Xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergilər, Aksiz vergisi izləməkdədir. (“https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/”)

İstehsal azaldığı dövrdə əsas vəzifə - bu siyasətin stimullaşdırılmasıdır, başqa sözlə desək, dövlət xərclərinin artırılması, vergilərin azaldılması və dövlət xərclərinin artırılması ilə vergilərin azaldılmasının bir-biri ilə əlaqələndirilməsidir. Bunlar maliyyələşdirmədə çətinliyin yaranmasına səbəb olsa da, istehsalın azalmasına əngəl ola bilər.

Cədvəl 3. Vergi daxilolmaları 2013-2017

İllər	Vergi və digər ödənişlər
	Daxilolmalar (min AZN)
2017	6 971 679,6
2016	7 015 165,4
2015	7 118 196,7
2014	7 113 622,4
2013	6 663 633,4

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi, <http://www.taxes.gov.az> (20.11.2018)

Yuxarıdakı cədvəldə vergi daxilolmalarının nəticələrini görmək mümkündür. Bu nəticələ görə 2013-cü ildə 6 milyard 663 milyon 633 min manat vergi daxil olmuşkən, bu rəqəmdə 2014 və 2015-ci illərdə artım olaraq 2015-ci ildə 7 milyard 118 milyon 196 min manat olmuşdur. Ancaq 2016 və 2017-ci illərdə azalmaları görmək mümkündür. Belə ki 2017-ci ildə vergi daxilolmaları 6 milyard 971 milyon 679 min manat olmuşdur.

2019cu ilin dövlət büdcəsi gəlirləri 20,127 mlrd manat proqnozlaşdırılır ki, bu özlüyündə ÜDM-in 29 faizi həcmindədir. Bu göstərici 2018-ci ildə təsdiq edilmiş proqnoz ilə müqayisə etdikdə 3,361 mlrd manat və yaxud 20 faiz, 2017-cı illə müqayisədə isə 2 milyard 621,2 milyon manat və yaxud 15 % çoxdur. 2019-cu ildə dövlət büdcəsi gəlirlərinin 7,907 milyard manatı və yaxud 39,3 %-i Vergilər Nazirliyi tərəfindən daxilolmaların payına düşür ki, bu da ümumi daxili məhsulun 11,4 faizi həcmindədir. Bu parametr bu ilin proqnozundan 262 mln manat və yaxud 3,4 %, 2016-cı ilin göstəricisi ilə müqayisə olunduqda 891,4 mln manat və yaxud 12,7 % yüksəkdir. (<https://www.stat.gov.az/source/systemənatəaccounts/>)

Vergilər Nazirliyinin xətti ilə 2019-cu il üzrə proqnozlaşdırılan daxilolmaların 76,2 faizi və ya 6,027 milyard manatı qeyri-neft sektorunun, 23,8 faizi və ya 1,880 milyard manatı neft sektorunun payına düşür. Ümumilikdə, qeyri-neft sektorunun

payına düşən büdcə gəlirlərinin dövlət büdcəsində gəlirlərində xüsusi çəkisi 44,9 faiz və ya 9,031 milyard manat gözlənilir ki, bu da 2018-ci ildə təsdiq edilmiş proqnoz ilə müqayisə edildikdə 205 milyon manat və ya 2,3 faiz çoxdur.

Qeyd olunub ki, büdcə daxilolmalarının 9,216 mlrd manatı və yaxud 45,8 %-i Dövlət Neft Fondundan transfertlərin, 2,430 mlrd manatı və yaxud 12,1 %-i Dövlət Gömrük Komitəsinin payına düşən daxilolmaların, 574 mln manatı və yaxud 2,8 %-i isə başqa gəlirlərin payına düşür.

Neft sektoruna daxil olan büdcə gəlirlərinin ümumi dövlət büdcəsi gəlirlərindəki payı 55,1 faiz və ya 11,096 milyard manat gözlənilir ki, bu da 2018-ci ildə təsdiq edilmiş proqnoz ilə müqayisə olunduqda 3,156 milyard manat və ya 39,7 faiz çoxdur. Neft sektorundan daxil olan büdcə gəlirlərinin 83,1 faizini Dövlət Neft Fondundan transfertlər, 16,9 faizini və ya 1,880 milyard manatını vergi orqanları xətti üzrə neft sektorundan daxilolmalar tutur.

Vergi orqanlarının xətti üzrə neft sektorundan daxilolmalarda Dövlət Neft Şirkəti üzrə büdcə ödənişləri 1,380 milyard manat və Azərbaycan Beynəlxalq Əməkdaşlıq Şirkəti (ABƏŞ) üzrə mənfəətdən tutulan vergi 500 milyon manat gözlənilir ki, bu da vergi orqanlarının neft sektorundan daxilolmaların uyğun olaraq 73,4 və 26,6 %-ni təşkil etməklə hal-hazırki ilin proqnozu ilə müqayisə etdikdə SOCAR üzrə 15 milyon manat, ABƏŞ üzrə isə 25 milyon manat çoxdur.

İnflyasiyanın artdığı bir vaxtda, mütərəqqi vergiqoyma dərəcələrinin təyin olunması alıcılıq qabiliyyətinin zəifləməsinə, iqtisadi artımın ləngidiyi dövrdə bunun əksinə, alıcılıq qabiliyyətindəki zəifləmələrin qarşısının alınmasına yardım edir. İqtisadi sabitlik cəhətdən bunların hər ikisi də vacibdir. İqtisadi yüksəliş zamanı vergilər sayəsində daxilolmaların artması, gəlirlərin xərcləri üstələməsi nəticəsində büdcə kəsirinin azaldılması və yaxud ləğv edilməsi nəticə olaraq büdcənin imkanlarının yüksəlməsi və inflyasiyanın aşağı salınması meylinin güclənməsinə zəmin yaradır.

Büdcənin əsas həll edilməli olan məsələlərindən biri onun balanslaşdırılmasıdır və həmçinin büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi metodunun seçilməsidir. Büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi probleminin tədqiq edilməsinə

Amerika alimi C.Tobinin bir çox xidmətləri olmuşdur. O qeyd etmişdir ki, idarə, müəssisə və təşkilatlarda pul dövr etməsinin idarə edilməsi və iqtisadiyyata investisiya qoyuluşlarının xarakteri dövlət büdcəsi kəsrinin maliyyəşmə şərtlərindən asılıdır.

Sosial ödənişlər, müavinətlər, aztəminatlı əhalinin müdafiəsi proqramları da sabitləşdirici amillərə aiddir. Ona görə ki, bunlar istehsalın həcmi azaldığı vaxtda ümumi tələbin kəskin şəkildə azalmasının qarşısının alınmasında xüsusi rol oynaya bilər.

Respublika iqtisadiyyatında qazanılmış uğurlar içərisində həyata keçirilən iqtisadi islahatların içərisində ən başlıca rolu olan büdcə-vergi sistemi özünəməxsus yeri var. Maliyyə sistemində həyata keçirilən islahatlar yalnız hökumətin fiskal siyasətini deyil, həm də maliyyə sisteminin daxili strukturunu əhatələmişdir.

Müasir dövrdə ÜDM-nin tərkibində qeyri-dövlət sektorunun payının artdığı, ölkəmizdə bazar iqtisadiyyatına keçilməsinin daha da sürətləndiyi bir vəziyyətdə dövlət tərəfindən iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin başlıca alətləri olan fiskal siyasət və monetar siyasətin doğru şəkildə nisbəti xüsusi rol oynamışdır. Hazırda dövlət büdcəsinin xərclərinin və gəlirlərinin tərkibi ciddi dəyişikliklərə uğramışdır. Fiskal siyasətdə xərclərin içində sosial sfera xərclərinin, əsaslı xərclərin və investisiya xərclərinin payı artırılmış, dövlət büdcəsindəki təqaüd, pensiya və əməkhaqqılar üzrə olan borclar azaldılmış, dövlət büdcəsi ilə bələdiyyə büdcələri arasında, o cümlədən sosial müdafiə büdcəsi və başqa büdcədən kənar fondlar ilə əlaqələr prinsipi üzərində yaradılmışdır. İqtisadiyyatın sabitləşməsi modern dünyada iqtisadi proseslərin intensivləşdiyi və iqtisadi təhlükəsizliyin müdafiə olunmasının gücləndiyi bir mühitdə maliyyə siyasətinin, onun tərkibinə aid olan büdcə-vergi siyasətinin inkişaf etdirilməsi və səmərəliliyinin artırılması üçün xüsusi imkanlar yaradır. Büdcə-vergi siyasəti dövlət büdcəsi gəlirlərinin yaranmasının kəmiyyət göstəricilərinin və əsas vəzifələrinin müəyyən edilməsi üzrə dövlətin məqsədli fəaliyyəti kimi iqtisadi siyasətin başlıca alətləri kimi dəyərləndirilir.

Cədvəl 4. Dövlət büdcəsinin gəlirləri 2010-2017 (milyon manat)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017***
Gəlirlər-cəmi	11403,0	15700,7	17281,5	19496,3	18400,6	17498,0	17505,7	16516,7
<i>o</i> <i>cümlədən:</i>								
Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	590,2	715,7	813,0	859,7	980,3	982,5	1145,7	1040,3
Hüquqi şəxslərin mənfəət (gəlir) vergisi	1429,9	2134,0	2252,0	2374,8	2302,7	2211,1	1983,2	2285,9
Torpaq vergisi	35,3	35,3	30,6	33,1	35,4	48,7	50,3	50,4
Əmlak vergisi	101,8	103,9	105,1	125,1	141,3	148,2	174,7	178,6
Əlavə dəyər vergisi	2082,5	2222,7	2366,9	2710,0	3119,6	3454,7	3623,5	3668,6
Aksiz vergisi	514,9	480,2	531,5	593,3	797,3	647,8	625,1	612,6
Mədən vergisi	130,1	129,8	125,8	121,5	116,2	116,1	110,3	111,1
Xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergilər	291,8	433,1	592,5	675,2	684,7	934,5	861,2	903,0
Digər vergilər	90,3	140,6	157,6	161,5	192,7	247,7	457,0	505,7
Sair daxilolmalar	6136,2	9305,4	10306,5	11842,1	10030,4	8706,7	8474,7	7160,5

Mənbə : Dövlət Statistika Komitəsi Bakı , <https://www.stat.gov.az/> (20.05.2018)

Birbaşa vergilər dövlət büdcəsinin gəlirlərinin əsas hissəsini təşkil edirlər. Vergi dəyərinin gəlirdən asılılığını və ÜMM intensiv şəkildə artdıqda vergilər hesabına daxilolmaların çoxaldığını müşahidə edərik. Nəticədə bu əhalinin alıcılıq bacarığının zəifləməsinə, iqtisadi artımın yubanmasına nədən olur. Əksinə, azalma zamanı əhalinin alıcılıq bacarığının çoxalması prosesi gedir ki, nəticədə bu əlverişli tələbin təşəkkülünə, istehsal səviyyəsinin aşağı düşməsinin əngəllənməsinə imkan verir İnflyasiyanın çoxaldığı dövrdə, qabaqcıl vergiqoyma dərəcələrinin təyin

olunması alıcılıq bacarığının zəifləməsinə, iqtisadi artımın gecikdiyi zamanda isə əksinə, alıcılıq bacarığında azalmaların əngəllənməsinə yardım edir.

Yuxarıdakı cədvəldə ümumi gəlirlərin nəticələri verilmişdir. Fiziki şəxslərin gəlir vergisini nəticələrinə baxdığımızda davamlı olaraq artdığını nəticələrdə görülməkdədir. Belə ki 2010-cu ildə 590 min manat ikən davamlı olaraq artışı göstərmiş 2015-ci ildə 982 min manat, 2017-ci ildə isə 1040000 manat olmuşdur. Cədvəldə əlavə olaraq Hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi, Torpaq vergisi, Əmlak vergisi, ƏDV, Aksiz vergisi, Mədən vergisi, Xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergilər, digər vergilər və Sair daxilolmaların nəticələri verilmişdir. Nəticələrə baxıldığında ən yüksək vergi gəlirinin Əlavə dəyər vergisindən olduğu görülməkdədir. 2010-cu ildə 2082 min manat ikən davamlı olaraq artışı göstərmiş 2017-ci ildə 3668 min manat olmuşdur. Bunun ardından ən çox gəlirlə təsir göstərən hüquqi şəxslərin mənfəət vergisidir. Belə ki bu vergidə 2010-cu ildə 1429 min manat vergi toplanmışdır, bu rəqəm davamlı olaraq artışı göstərərək 2017-ci ildə 2285 min manat olmuşdur.

Cədvəl 5. Azərbaycanda gəlir vergisinin dərəcələri, minimum aylıq əmək haqqı və yaşayış minimumunun həcmi (manatla)

	2013	2014	2015	2016	2017
İllər üzrə minimum əmək haqqı	85	93.5	93.6	105	105
İllər üzrə iqtisadi fəal əhali üçün yaşayış minimumu	96	102	116	125	136
Gəlir vergisinin minimal dərəcəsi	14%	14%	14%	14%	14%
Gəlir vergisinin maksimal dərəcəsi	30%	30%	30%	25%	25%

Mənbə : Dövlət Statistika Komitəsi Bakı , <https://www.stat.gov.az/>, 2018

5-ci cədvələ baxdığımızda gəlir vergisinin dərəcələrini, minimum əmək haqqı və yaşayış minimum həcmi nəticələrini görməktəyik. Minimum əmək haqqının davamlı olaraq yüksəldiyini nəticədə görməkdəyik. Belə ki 2013- cü ildə 85 manat ikən bu rəqəm 2015 ci ildə 93.6 manat, 2017-ci ildə isə yüksəliş göstərərək 105 manat olmuşdur. Yaşayış minimum həcmi nəticələrinə baxıldığında isə 2013-cü ildə müşahidə olunan rəqəm 96 manat ikən 2017-ci ildə 136 manat olmuşdur. Gəlir vergisi minimal dərəcəsinə heç bir dəyişiklik baş verməmişdir və illik 14% faiz

olaraq qalmışdır. Ancaq gəlir vergisi maksimal dərəcəsi üçün eyni şeyi demək mümkün deyil. 2013-2015-ci illərdə 30% faiz ikən bu rəqəm 2016-2017-ci illərdə 25% olmuşdur.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi bu gün Azərbaycanda büdcə prosesinin islahatlarının gedişində büdcələşdirmənin yeni konsepsiyasına keçidə tələbat yaranmışdır və büdcə prosesinin təkmilləşdirilməsinin metodoloji baxımdan mühüm istiqamətlərindən biri nəticələrə yönümlü büdcələşdirməyə keçid etməkdən ibarət olmalıdır. Nəticələrə yönümlü büdcələşdirmə modeli beynəlxalq təcrübədə ictimai maliyyənin idarəetmə sistemi islahatlarının ən aktual və ən çox diqqət yetirilən istiqamətlərindən biri hesab olunur.

Dövlət büdcəsinin tərtibi, müzakirəsi, qəbulu və dəyişdirilməsi prosesinin strategiyası kimi nəticələrə yönümlü büdcələşdirmə modelinin tətbiqi maliyyə resurslarının səmərəli xərclənməsinə imkan verir və ictimai maliyyənin idarə olunmasının bütün konsepsiyasının kökündən dəyişdirmiş olur. Bu modelin mahiyyəti büdcə vəsaitlərinin sərəncamçıları və onların reallaşdırdığı büdcə proqramları arasında birbaşa əlaqəni təmin etməkdən ibarətdir. Nəticələrə yönümlü büdcələşdirmə proqram-məqsədli planlaşdırma (orta və uzunmüddətli), büdcənin icrası və büdcə nəzarəti metodlarının çoxluğundan ibarət olub dövlət siyasətinin prioritetlərini, büdcə vəsaitlərindən minimal xərclərlə istifadənin gözlənilən birbaşa və son nəticələrini nəzərə almaqla büdcə resurslarının hakimiyyət orqanlarının və büdcə prosesinin digər iştirakçılarının məqsədlərinə, vəzifə və funksiyalarına uyğun olaraq səmərəli bölüşdürülməsi və istifadəsini təmin edir.

Məzmun baxımından nəticələrə yönümlü büdcələşdirmədə üç əsas elementi fərqləndirmək olar:

- 1) nəticəli orta və uzunmüddətli büdcə planlaşdırması;
- 2) xərclərin bölüşdürülməsinin proqram-məqsədli metodu;
- 3) büdcə xərclərinin nəticəliliyinə nəzarət sistemi.

Nəticələrə yönümlü büdcələşdirməyə keçid büdcə prosesinin birbaşa və səmərəli nəticələrinin fərqləndirilməsinin zəruriliyini meydana çıxarır. Birbaşa

nəticə dedikdə adətən dövlət tərəfindən təqdim olunan ictimai nemətlər (məhsullar, xidmətlər və s.) və ya “buraxılış” başa düşülür. Son (yekun) nəticə dedikdə isə dövlət tərəfindən təqdim olunan məhsul və xidmətlərdən əldə olunan effekt başa düşülür. Uyğun olaraq yekun nəticənin əldə olunması dövlət siyasətinin məqsədi, dövlət orqanlarının istehsal etdiyi ictimai nemətlər (işlər, məhsullar, xidmətlər) isə onun alətləridir. Nəticələrin birbaşa və yekun kimi iki yerə ayrılması sosial və iqtisadi səmərəlilik göstəricilərinə yeni məna verir, həmçinin onları adekvat qaydada ölçməyə imkan yaradır. Məsələn, dövlət xərclərinin sosial səmərəliliyini ölçmək üçün nəzərdə tutulan və real nəticələri müqayisə etmək, iqtisadi səmərəliliyi ölçmək üçün isə xidmətin planlaşdırılan (birbaşa nəticə) və real təqdim

olunmuş həcmnin müqayisəsi kifayətdir. Beləliklə, nəticələrin birbaşa və yekun nəticələrə bölünməsi dövlət siyasətinin alət və məqsədlərini əlaqələndirməyə, alətin məqsədə nail olmağa kömək edib-etmədiyi suala cavab tapmağa imkan verilən nəticələrə yönümlü büdcələrin tətbiqi aşağıdakıların da həllini tələb edir:

- büdcə xidmətlərinin tam siyahısını, birbaşa və yekun nəticə göstəricilərini, dəyər və keyfiyyət qiymətləndirməsini, büdcə xərclərinin səmərəlilik göstəricilərini özündə birləşdirən reyestrinin formalaşdırılması;

- dövlət hakimiyyət orqanlarının fəaliyyət göstəriciləri və nəticələrini reqlamentləşdirəcək büdcə prosesinin yeni adekvat normativ-hüquqi bazasının qəbulu.

Nəticələrə yönümlü büdcələşdirmə çərçivəsində büdcə prosesinin sxemi aşağıdakı kimi dörd mərhələdən ibarət olacaqdır:

- 1) strateji planlaşdırma (məqsədlər, strategiyalar, vəzifələr),
- 2) büdcə çərçivəsində xərc proqramlarının planlaşdırılması (məqsədlərin, vəzifələrin və qiymətləndirmə indikatorlarının müəyyənləşdirilməsi),
- 3) xidmətlərin göstərilməsi (nəticələrin əldə olunması),
- 4) nəticələrin qiymətləndirilməsi (ictimaiyyətin rəyinin öyrənilməsi, nəticələrin təhlili və s.).

Qeyd edək ki, nəticələrə yönümlü büdcələşdirmə bütün büdcə prosesinə toxunur və bütövlükdə ictimai hakimiyyətin fəaliyyətinin təşkili modelini

dəyişdirir. Lakin ən əhəmiyyətli dəyişikliklər büdcə layihəsinin tərtibi mərhələsində baş verir ki, bu da fəaliyyətin nəticələrinin planlaşdırılmasının təşkilinin, həmçinin büdcə vəsaitlərinin gözlənilən və faktiki nəticələrini nəzərə almaqla bölüşdürülməsinin zəruriliyi ilə bağlı olur. Nəticələrə yönümlü büdcələşdirmə metodu büdcə layihəsinin tərtibi zamanı büdcə vəsaitlərindən istifadənin nəticəliliyi və səmərəliliyi prinsipini tam həcmdə reallaşdırmağa imkan verir.

Bu mərhələdə gəlirlərin toplanması imkanlarının qiymətləndirilməsinin, büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi mənbələrinin cəlb olunması və onların xərc maddələri arasında əsaslandırılmasının dəqiqliyi büdcə prosesinin sonrakı bütün mərhələlərinin uğurla reallaşdırılması üçün şərait yaradır. Büdcə layihəsinin tərtibi mərhələsi yalnız büdcənin icrasının stabilliyi və büdcə xərclərinin məqsədli istifadə tələblərinə ciddi uyğunluğu üçün şərait yaratmaq deyil, həmçinin büdcə

vəsaitlərinin xərclənməsinin nəticəliliyini və büdcə fəaliyyətinin cəmiyyət üçün şəffaflığını təmin etməlidir. Büdcə layihəsinin tərtibində büdcə xərclərinin planlaşdırılması metodikasının təkmilləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Büdcələrin tərtibində proqram-məqsədli metoddan istifadə olunması korporasiyaların maliyyə idarəçiliyinə xas olan aşağıdakı vasitələri nəzərdə tutur:

- ortamüddətli proqnozlaşdırma və planlaşdırma,
- vəsaitlərdən istifadənin nəticəlilik göstəricilərinin işlənilib hazırlanması,
- proqram icraçıları tərəfindən onun məqsədlərinə nail olmanın optimal

variantının seçilməsi.

Nəticələrə yönümlü büdcələşdirmə konsepsiyasının reallaşdırılmasının metodoloji bazasının əsasını sistemli yanaşma təşkil etməlidir. Bu yanaşma nəzərdə tutur ki, ictimai maliyyənin idarəedilməsi sistemi özünəməxsus məqsədlərə malik qarşılıqlı əlaqəli elementlərdən təşkil olunmuş vahid bir tam sistem təşkil etməlidir. Sistemli yanaşmaya əsaslanmaqla nəticələrə yönümlü büdcələşdirmənin tətbiqi strategiyası işlənilib hazırlana bilər. Nəticələrə yönümlü büdcələşdirmənin tətbiqi proseduru mərhələlərlə həyata keçirilməli, bu zaman bütün fəaliyyət istiqamətləri üzrə büdcə xərclərinin formalaşdırılmasının yeni

prosedurları tətbiq olunmalı, düzəlişlər edilməklə aşkar olunmuş qüsurlar aradan qaldırılmalı növbəti mərhələyə keçilməlidir. Nəticələrə yönümlü büdcələşdirmənin tətbiqi strategiyasının mərhələləri aşağıdakı Şəkildə verilmişdir.

Nəticələrə yönümlü büdcələşdirmə prinsipləri büdcə şəbəkəsinin saxlanılmasından xidmətlərin tapşırıqlar əsasında maliyyələşdirilməsinə keçidin zəruriliyini tələb edir ki, bunun üçün aşağıdakıların yerinə yetirilməsi lazımdır:

- büdcə vəsaitləri hesabına göstərilən xidmətlərin inventarlaşdırılması;
- xidmətlərin göstərilməsinə tələbatın nəzərə alınması və bu xidmətlərin yerinə yetirilməsinin kənar təşkilatlara tapşırılması (outsorsinq) imkanlarının qiymətləndirilməsi sisteminin yaradılması;
- büdcə xidmətlərinin göstərilməsinin keyfiyyət standartlarının təyin edilməsi;
- büdcə xidmətlərinin maliyyə məsrəfi normativlərinin (qiymətinin) təyin edilməsi;

Respublikamızda nəticələrə yönümlü büdcələşdirmə kimi alətlərdən istifadənin vahid metodologiyasının tətbiqi məsələsi hələlik formalaşma mərhələsindədir. Bu modelin tətbiqinin prioritet istiqamətlərindən biri büdcə təşkilatları səviyyəsində maliyyə menecmentinin səviyyəsinin yüksəldilməsindən ibarət olmalıdır. Maliyyə Nazirliyi maliyyə menecmentinin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi metodikasının formalaşdırılması ilə bağlı fəaliyyətini daha da aktivləşdirməlidir.

Nəticələrə yönümlü büdcələşdirmə sisteminin tətbiqi üçün büdcə sistemi haqqında qanunvericilikdə müasir tələblərə və ictimai maliyyənin səmərəli idarə olunması prinsiplərinə uyğun bir sıra müddəalar nəzərdə tutulmalıdır. Büdcə prosesinin təkmilləşdirilməsinə yol açan bu məsələlərə aşağıdakıları aid etmək olar: (“T.Piketty, E.Saez, S.Stantcheva, 2016: s.47”)

- büdcə prosesinin uyğun hakimiyyət səviyyəsinin xərc öhdəlikləri əsasında təşkili;

- xərclərin qüvvədə olan və qəbul olunmuş öhdəliklər əsasında planlaşdırılması;
- bütün səviyyə büdcələrinin və büdcədən kənar fondların ortamüddətli maliyyə planlaşdırılması keçilməsi;
- xidmətlərin göstərilməsində büdcə xərclərinin tapşırıqların yerinə yetirilməsi ilə sıx əlaqələndirilməsi;
- büdcə prosesinin vahid prinsiplər əsasında nizamlanması və büdcə planlaşdırılmasının vahid tələblərin tətbiq edilməsi;
- büdcə prosesinin iştirakçılarının tərkibinin və səlahiyyətlərinin sistemli şərh, onların müstəqilliyinin və cavabdehliyinin genişləndirilməsi və s.
- büdcə şəbəkəsinin (büdcə təşkilatlarının) yenidən strukturlaşdırılmasının həyata keçirilməsi.

2.2. Fiskal siyasətin dövlət büdcəsi gəlirlərinin tərkibində birbaşa vergi daxilolmalarının artırılmasına təsirinin qiymətləndirilməsi

Fiskal siyasət nin tərkibi olduqca mürəkkəbdir və bu geniş tədbirlər kompleksini əhatə edir:

1. Fiskal siyasətin ümumi konsepsiyasının işlənməsi, onun əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi;
2. Adekvat maliyyə mexanizminin yaradılması;
3. Dövlətin və digər iqtisadi subyektlərin maliyyə fəaliyyətinin idarə edilməsi.

Maliyyə mexanizmi fiskal siyasətin dinamik hissəsidir. Maliyyə mexanizminin elementlərinə maliyyə resurslarının formaları, onların formalaşması metodları, qanunvericilik norma və normativləri (hansı ki, dövlətin xərclərinin müəyyənləşdirilməsində, büdcə sisteminin, qiymətli kağızlar bazarının və müəssisələrinin məjmuyəsində istifadə olunur) daxildir.

Fiskal siyasətin təkmilləşməsinin əsas istiqamətlərini ölkədə sosial-iqtisadi inkişafın dinamikasına, onun strukturuna və dəyişmə meyllərinə uyğun olaraq

zəruri olan pul kütləsinin tapılması və onun səmərəlilik dərəcəsinin yüksəldilməsi yolları, tədbirləri və normativ hüquqi bazası təşkil edir.

Cədvəl 6. Dövlət büdcəsinə vergi və sair daxilolmalar haqqında məlumat

<i>İllər</i>	<i>Vergi və digər ödənişlər Daxilolmalar (min AZN)</i>
2017	6 971 679,6
2016	7 015 165,4
2015	7 118 196,7
2014	7 113 622,4
2013	6 663 633,4
2012	6 025 366,5
2011	5 475 062,0
2010	4 292 800,0

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi, <http://www.taxes.gov.az/modul.php?na me=statistika>, (05.03.2019)

Fiksəl siyasətin bəhrəsi olaraq Azərbaycanın iqtisadiyyatında 1996-cı ildən bəri başlayan artım 2000-ci illərdə də davam etmişdir. Milli gəlir 2012-ci ildə 2,2 faizlik bir artım tempi ilə 67,3 milyard dollar, 2013-ci ildə 73,5 mlrd dollar, 2014-ci ildə 75,2 mlrd dollar, 2015-ci ildə təxminən 30%-lik kəskin azalma ilə 53,0 milyard dollar səviyyəsində reallaşmışdır.

2013-cü ildə 5,8%-lik artım tempinə çatan Azərbaycan iqtisadiyyatının genişlənməsi, 2014 cü ilin birinci yarısında azalma göstərərək 2 faiz, 2015-ci ildə 1,1 faiz səviyyəsində gerçəkləşmişdir. Bu azalmanın əsas nədəni odur ki Azərbaycan iqtisadiyyatını daha çox neft və təbii qazın istehsalına və ixracatına bağlamışdır və dünya bazarlarında neftin qiymətlərinin düşməsi zamanı nəticə etibarlı ilə devalvasiya qərarı alır.

Ölkə iqtisadiyyatı 2016-ci ildə 3,8% nisbətində azalmış, 2017-ci ildə yenidən müsbət irəliləməyə keçərək 0,07% artım olmuş, 2018-ci ildə sabit qiymətlərə əsasən 2% nisbətində, 2019-cü ildə isə 3,9% nisbətində artım gözlənilir.

Respublikamızın vergi sistemini xarakterizə edərkən göstərmək şərtidir ki, ölkəmizdə birbaşa vergilərin gəlir cədvəllərinin təşəkkülündə rolu dolayı vergilərlə müqayisədə azdır. Bunu aşağıdakı cədvəldən də görmək olar:

Cədvəl 7. Birbaşa və dolayı vergilərin büdcə gəlirlərində xüsusi çəkisi (mlrd manatla)

Vergilər	2014	2015	2016	2017	2018
Birbaşa vergilər					
Fiziki şəxslərdən gəlir vergisi	218,7	302,5	407,6	448,3	469,9
Mənfəət vergisi	449	445,6	327,6	367,8	629,6
Torpaq vergisi	18,8	22,6	25,1	42,3	33,4
Əmlak vergisi	7,2	14,2	22,9	49,0	59,2
Cəmi birbaşa vergilər.	693,7	784,9	783,2	907,4	1192,1
Dolayı vergilər					
Əlavə dəyər vergisi	298,7	619,5	718,8	790,60	954,1
Aksizlər	230,9	220,1	94,6	114,40	112,2
Gömrük vergisi	412,4	331,5	292,9	317,6	311,2
Mədən vergisi	95	331,1	171,1	179,60	251,7
Cəmi dolayı vergilər.	1037	1502,2	1277,4	1402,2	1629,2
Oeyri vergi gəlirləri	33	60,2	133,7	300	259,9
İnzibati tədiyyələr və	43,2	35,9	70,9	48,2	98,2
Sair gəlirlər	199,2	196,4	53,2	90,6	393,79
Cəmi	275,4	292,5	257,8	438,8	751,89
Yekun	2006,1	2579,6	2318,4	2748,4	3573,2
Birbaşa vergilərin xüsusi çəkisi-%	34,58	30,43	33,78	33	33,3
Dolayı vergilərin xüsusi çəkisi - %	51,69	58,23	55,1	51	45,5
Digər gəlirlərin xüsusi çəkisi - %	13,73	11,34	11,12	16	21,2

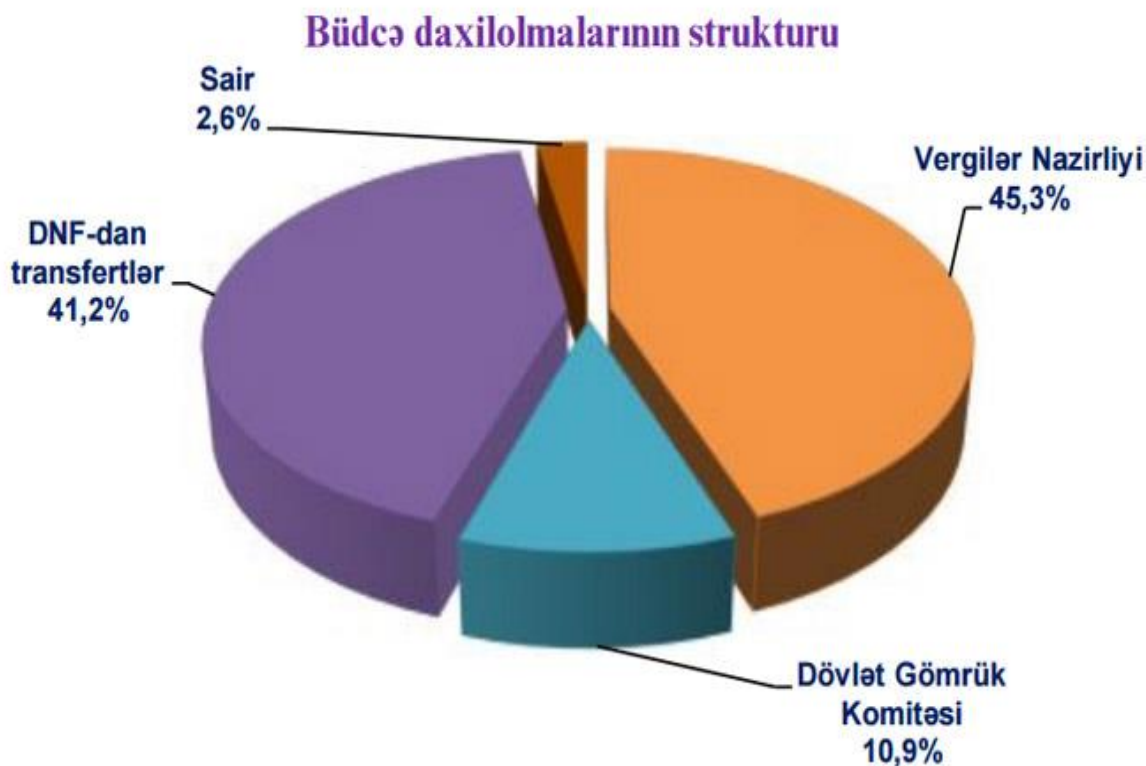
Mənbə: Dövlət statistika komitəsinin mənbələri əsasında müəllif tərəfindən müstəqil olaraq tərtib edilib.

Cədvəldən məlumdur ki, 2018-cı ildə birbaşa vergilərin gəlir cədvəlində xüsusi çəkisi 33,3 % təşkil etmişdir ki, bu da dolayı vergilərlə müqayisədə 12,2 % azdır.

Ölkəmizin vergi idarəetmə üsulunun xarakterik özəlliklərindən biri də dövləti gəlir cədvəlinin qazancının təşəkkülündə bir neçə tədiyyənin xeyli vacib kütləyə sahib olmasıdır. 2018-cı ildə 3573221,8 milyon manat məbləğində olan

ölkəmizin dövlət gəlir cədvəlinin qazancından 1055,776,7 milyon manatı (29,5%) Dövlət Neft Şirkətinin, 91367 milyon manatı (2,5%) Rabitə Nazirliyinin, 80353 milyon manatı (2,2%) Azərenerji Səhmdar Cəmiyyətinin, 72103,6 milyon manatı (2,01%) Dövlət Dəmir Yolu İdarəsinin payına düşmüşdür.

Diagram 1. 2018-ci ilə dair büdcə daxilolmaları

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi Bakı, <https://www.stat.gov.az/>, 2018

Əlavə olaraq deyə bilərik ki, «Strateji Yol Xəritəsi»nin Tədbirlər Planında düşünülmüş əlverişli vergi idarəetmə üsulunun tətbiq edilməsi tədbiri ilə bağlı 2018-ci il ərzində icra edilmiş işlər ümumilikdə xeyli səmərəlidir. Belə ki, strateji yol xəritələrində təyin olunmuş tədbirlərin icra olunması məqsədi ilə xırda və orta sahibkarlıq amillərinin üzləşdiyi problemlərlə yaxından tanış olmaq, vergi məcəlləsinin və inzibatçılığının inkişaf etdirilməsi yönündə sahibkarların təklif və rəylərini dəyərləndirmək üçün sahibkarlıq subyektləri ilə ardıcıl görüşlər keçirilmişdir.

Fiskal siyasətin əsasını strateji istiqamətlər təşkil edir. Strateji istiqamətlər maliyyə resurslarının istifadəsinin ortamüddətli və uzunmüddətli perspektivlərini müəyyən edir, iqtisadiyyatı və sosial sferanı idarə edir. Bunlar

dövlətin maliyyə resurslarının effektiv istifadəsi, iqtisadi və sosial proseslərin tənzimlənməsi, məhsuldar qüvvələrin qabaqcadan istiqamətlərinin inkişafının stimullaşdırılması, iqtisadiyyatın sahələrinin dirçəldilməsi kimi əsas problemləri ilə əlaqədardır.

Fiskal siyasətin əsas ana xəttini vergi-büdcə siyasəti siyasət təşkil edir. Belə ki, fiskal siyasətin düzgün tərtibi, işlənməsi, onun səmərəli təşkili pul-kredit, vergi, sosial müdafiə və təminat mexanizmlərinin əsaslandırılması ilə reallaşır. Fiskal siyasət əhalinin gəlirlərinin, istehlak qabiliyyətinin, əmanətlərinin təminatı yolu ilə inkişafa stimulyaradır.

Dövlətin sərf etdiyi xərclərinin çoxalması büdcə ayırmalarından istifadə edilməsinin əlverişliliyinin effektiv olaraq yüksəldilməsi və ya vergi daxilolmalarının maksimum səviyyəsi nəticəsində həyata keçirilir. Vergi daxilolmalarının artım göstərməsi isə daha çox istehsal sahəsinin böyüməsi, məhsul istehsalının çoxalması prosesində müşahidə edilir. Bu zaman vergiyə cəlb etmə bazası böyüdüyündən vergi yükünü çoxaltmaq çox mühüm deyildir. Xərclərin çoxalma sürəti gəlirlərin çoxalma sürətindən çox ola bilməz və bu nisbətə dövlət ciddi şəkildə nəzarət etməlidir. Dövlət bu cür bir siyasətin yeridilməsindən ötrü uzunmüddətli minvestisiya qoyuluşları proqramına sahib olmalıdır.

III FƏSİL. BÜDCƏ GƏLİRLƏRİNİN TƏRKİBİNDƏ BİRBAŞA VERGİLƏR ÜZRƏ DAXİLOLMALARIN ARTIRILMASI İSTİQAMƏLƏRİ

3.1. Birbaşa vergi daxilolmalarının artırılması yolları

Vergi daxilolmaların qiymətləndirilməsi modellərində, əsasən mövcud qanunvericilik və normativlər daxilində gələcək vergi daxilolmalarının qiymətləndirilməsi üçün tətbiq olunur.

Vergi daxilolmalarının təhlil edilməsi, vergiyə cəlb olunma bazasının və onun tərkib elementlərinin inkişaf meylləri, bu əsasda büdcə daxilolmalarının dəyərinin proqnozlaşdırılması bütün iqtisadi təşkilatların o cümlədən bütün maliyyə orqanlarının ən başlıca vəzifəsidir.

Təsərrüfat subyektləri, dövlətlə əhali arasında qarşılıqlı münasibətləri tənzimləyən qanunvericiliyin korrekto edilməsi üzrə təkliflərin verilməsi təhlil və proqnozlaşdırmanın ayrılmaz hissəsidir. Qanuni ardıcılıqla vaxtında irəli sürülmüş və təklif edilmiş təkliflər iqtisadiyyatda mənfə halların aradan qaldırılmasına və büdcə gəlirlərinin artırılmasına şərait yaradır.

Büdcələrin əsaslandırılmış tərtibi üçün proqnozlaşdırma üzrə işlərin nəticələri baza rolunu oynayır. Bazar münasibətləri şəraitində ölkə iqtisadiyyatının və ya ayrı-ayrı regionların yeni mərhələlərə addım atması vergiyə cəlb etmə bazasına təsir göstərən amillərin qiymətləndirilməsini dəyişdirir və təhlil dairəsinə digər vergi növlərini, yeni halları və şəraiti meydana çıxarır.

Deməli, hər bir vergi növü mövcud vergi qanunvericiliyinə əsasən ona xas olan öz vergiyə cəlb etmə bazasına malikdir. Bəzən hətta bu və ya digər vergi növünün vergiyə cəlb etmə bazasına aid edilən tərkib elementləri, eyni zamanda, digər vergi növünün vergiyə cəlb etmə bazasının tərkibinə daxil olur. Məsələn, əməkhaqqı fondu fiziki şəxslərin gəlir vergisinin vergiyə cəlb etmə bazasını təşkil etməklə bərabər, onun bir hissəsi birbaşa və digər vergi növlərinin vergiyə cəlb etmə bazasına aid edilir. (“Ferhatoğlu, E.A. 2016: s. 21”)

Bir qayda olaraq iqtisadi mexanizmlərdən istifadə etməklə iqtisadiyyata dövlətin vasitəli təsirinə daha çox üstünlük verilir.

Cəmiyyətin inkişaf etdikcə bazar iqtisadiyyatının silsiləvi inkişafı ilə əlaqədar ayrı-ayrı sahələrin inkişafının cəld tənzimlənməsinə tələbat yüksəlir və inkişaf etmiş ölkələrin hökumətləri bunu yaxşı başa düşürlər. Vergilər isə bu tip tənzimləməni təmin etməyə qadirdir.

Çevik vergi güzəştləri sistemləri eyni zamanda yüksəlişdə olan sahələri həddən artıq yüksək inkişaf sürətindən saxlamağa, bununla yanaşı, ilkiləri azaltmağa və inkişaf edə bilməyən, geriləmə yaşayan sahələrə kömək göstərməyə də imkan verir. Eyni zamanda, korporasiyaların gəlir və mənfəətlərindən vergi dərəcələrinin aşağı salınması onları daha intensiv inkişaf etməyə imkan verir. Milli istehsal prosesi nə qədər məhsuldar olsa, məhsullar dünya bazarında bir o qədər rəqabətə dözümlü olur. Müəssisələr nə qədər yaxşı işləsələr, onların işçilərinin sayı və həyat səviyyəsi bir o qədər çox və yüksək olar. İzafi dəyər kapitalist istehsalının genişlənməsinə yönəlir, kapitalla çevrilir. İzafi dəyərin bir hissəsinin vergi formasında yayındırılması istehsalın genişləndirilməsi imkanlarının azalmasına gətirib çıxarır.

İri kapitalın nümayəndələrinə verilən vergi üstünlükləri və güzəştlərinin təhlili təkcə iqtisadi prosesin subyektlərinə deyil, bütünlükdə dövlətə də təsir göstərir.

Dövlət təkcə sabit yüksək vergi yığımlar: əldə etmir, həm də işsizliyin aşağı salınması və gəlirlərin bərabər bölüşdürülməsini də təmin edir.

Deməli, yuxarıda deyilənlərdən belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, dövlətin iqtisadiyyata çevik iqtisad: mexanizmlərlə, o cümlədən büdcə-vergi siyasəti ilə təsiri apardan siyasətin iqtisadi səmərəliliyini artırmaq inqamına malikdir.

İqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsini və sosial sahələrdəki vəziyyəti xarakterizə edən əsas göstərici olan Ümumi Daxili Məhsul istehsalı hər il 8-10% artırılmış qeyri- dövlət sektorunun payı isə 75,0%-dən çoxunu təşkil etmiş, inflyasiyanın səviyyəsi isə minimuma endirilmişdir.

Büdcə prosesinin təşkil edilməsi üçün mövcud hüquqi bazanın inkişaf etdirilməsi və onun dünya standartlarına uyğunlaşdırılması istiqamətində də bəzi nailiyyətlər əldə olunmuşdur.

Hesab edirik ki, AR-nın iqtisadi müstəqilliyinin dayanaqlılığının artması, dünya iqtisadi sisteminə inteqrasiya etməsinin mühüm şərtlərindən biri də düzgün vergi sisteminin yaradılmasıdır.

Dünya təcrübəsindən məlum olur ki, bütüncü ölkələrdə vergilərin yığım faizi (ÜDM-la nisbətdə) inkişaf etmiş ölkələrdən təxminən iki dəfə aşağıdır. Qeyd edilənlərlə yanaşı, Azərbaycanın bir sıra digər postsovet ölkələri ilə bərabər bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə yenidən qədəm qoyduğunu, əvvəllər tamamilə fərqli dövlət gəlirlərinin yığım sistemindən istifadə etməsini, habelə iqtisadiyyatın ümumi böhranını nəzərə alsaq, bu prosesin nə dərəcədə ağırlıq və çətin olduğunu təsəvvür etmək olar. Lakin tədricən mərhələ-mərhələ respublikamız bu yolda irəliləyişlərə nail olmuş, öz qanunvericiliyi beynəlxalq standartlara və bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə uyğunlaşdırılmış, investisiya baxımından cəlb edilmə parametrlərini itirmiş, öz siyasətinin aparılmasını təmin edən inzibati sistemin quruculuğuna başlamışdır. (“Həsənli M.X. Bakı: Elm, №1 2016, s. 67-70”).

Vergi sistemi keçən il əsaslı şəkildə inkişaf etdirilmiş və dövlətlərarası normativlər səviyyəsinə çatdırılmışdır. Hesab edirik ki, bu dövrdə vergi siyasətinin aşağıdakı istiqamətləri prioritet ola bilər:

- gəlirlərin büdcəyə daxilolmaların əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldilməsi;
- vergilərin sayım və dərəcələrini azaldılması;
- vergi qoymada ədalətlik prinsipini təmin olunması;
- vergi qoymada normativlərin sadələşdirilməsi;
- vergi borclarının ləğv edilməsi istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- sahibkarlıq fəaliyyətinin sürətlənməsinə səbəb olan vergi mühitini ortaya çıxması;
- investisiya qoyuluşları əsasında vergi güzəştlərinin inkişaf etdirilməsi;
- qeyri-neft sahəsində büdcə gəlirlərinin yığılması əmsalının çoxalması.

VM vergilərin hesablanması, vergilərin çıxılması zamanı yaranan problemlərin həll edilməsi, vergilərin dərəcələrinin aşağı salınması kimi mübahisəli məsələlərin vergi ödəyicilərinin xeyrinə həll olunması nəzərdə tutulmuşdur.

Beynəlxalq təcrübədən istifadə edərək və spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alaraq vergilərin təkmilləşdirilməsi istiqamətində təsirli tədbirlər həyata keçirilmiş və beynəlxalq maliyyə institutları tərəfindən qəbul olunmuş prinsiplərdən istifadə olunmuşdur.

Eyni zamanda, ölkənin vergi potensialının hələ də tam istifadə olunmaması, bu sahədə kifayət qədər ehtiyatlarımızın mövcudluğu və növbəti illərin vergi siyasəti, əsasən bu potensialın tam üzə çıxarılmasından ibarət olmasını qeyd etmək lazımdır.

Əsas məlumatlardan biri kimi fiziki şəxslərin gəlirlərinin vergiyə cəlb olunması ilə bağlı aparılmış vergi siyasətini qeyd etmək olar. Fiziki şəxslərin əldə etdikləri real gəlirlərin liberallaşdırılmasına yönəldilmiş tədbirlərin vaxtında həyata keçirilməsi vergi siyasətinin bu sahədə əsas fəaliyyətidir. Ötən dövr ərzində fiziki şəxslərin gəlirlərindən tutulan verginin dərəcəsi aşağı salınmış, vergi tutma şkalası sadələşdirilmiş, vergi güzəştlərinin müəyyən qismi ləğv olunmuşdur;

Kiçik və orta sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsini təmin edən əlverişli vergi mühitinin yaradılması vergi siyasətinin əsas istiqamətlərindən biridir. Kiçik və orla sahibkarlığın inkişafı istiqamətində görülmüş təsirli tədbirlər sırasında kiçik sahibkarlıq subyektlərinə tətbiq olunan sadələşdirilmiş vergini qeyd etməmək olmaz. Belə ki, verginin tətbiqi kiçik sahibkarlıq subyektlərini mənfəət vergisini, əlavə dəyər vergisini və əmlak vergisini ödəməkdən azad etmiş, bununla da onların vergi yükünü əhəmiyyətli dərəcədə azaltmış, eyni zamanda bu vergi ödəyicilərinin uçot-hesabat işlərinin xeyli sadələşdirilməsi ilə nəticələnmişdir.

Həmin bu verginin hüquqi şəxslərlə yanaşı, fiziki şəxslərə də tətbiq edilməsi sahibkarlığın vergi yükünü xeyli azaltmış, onların sərəncamlarında qalan və sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsinə yönəli biləcək vəsaitin həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artırmaqla kiçik sahibkarlar üçün əlverişli rejimin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Vergi siyasəti respublika sahəsində görülmüş işlərin əhəmiyyətinə baxmayaraq onun daim təkmilləşməsi iqtisadi inkişafın zəruri amillərindən biridir.

Qeyd olunan sahədə hökumət tərəfindən müəyyən tədbirlərin davam etdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Neft gəlirlərinin qeyri-neft sahəsinin tərəqqisinə istiqamətlənməsi metodu ilə əhalinin sosial vəziyyətinin qaydaya salınmasına, ölkədə kasıb təbəqənin xeyli azaldılmasına nail olmaqla iqtisadiyyatın neftdən asılılığın olmamasına yönəldilməsi iqtisadi siyasətin əsas istiqamətləri olacaqdır. Bu istiqamətdə görülməli tədbirlərin əsas tərkib hissəsi olaraq vergi siyasətinin rolu böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu siyasətin əsas istiqaməti qeyri-neft sahəsində iqtisadi aktivliyin yüksəlməsi və sahibkarlığın fəaliyyətinin intensivləşməsinə təmin edən səmərəli mühitin ərsəyə gətirilməsidir.

Vergi siyasətinin perspektivdə əsas istiqamətləri əvvəlki illərdə aparılan siyasətin ardıcıl davam etdirilməsində, iqtisadiyyatın digər sahələrində gedən proseslər nəzərə alınmaqla vergi yükünün və vergidən yayınma imkanlarının azaldılması, vergi ödəyicilərinin vergi mədəniyyətinin və ödəniş vergilərinin həmçinin gündən-günə artırılması, uçolun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, vergilərin büdcəyə alınması: təmin edən orqanların strukturlarının yenidən qurulması, onların arasında informasiya mübadiləsinin, bu orqanların işinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi olmalıdır.

Vasitəli vergilərin tətbiqi zamanı pozitiv irəliləyişlər olsa da, bu istiqamətdə də çoxsaylı inkişaf etdirmə işlərinə ehtiyac yaranır. Əlavə dəyər vergisi sektorunda itkilərin azalması üçün bu istiqamətdə nəzarətin gücləndirilməsi yönündə ciddi işlər görülməlidir.

İlk növbədə mülkiyyətin real bazar qiymətlərinə çatdırılması vasitəsilə mülkiyyət vergiləri sahəsində vergi bazasının genişləndirilməsi məsələsi növbəti illərdə həll edilməlidir. Bu addım büdcəyə daxilolmaları artırmaq imkanı ilə yanaşı, fəaliyyət göstərməsinə imkan yaradacaqdır.

Yaxın illərdə mədən vergisinin budcə gəlirlərinin formalaşmasında rolunun artması gözlənilir. Yavaş-yavaş xam neftin və təbii qazın ölkədaxili dəyərlərinin

dünyadakı satış qiymətləri ilə uzlaşdırılması bu prosesin həyata keçəcəyinə işarədir.

3.2. Büdcə-vergi münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi

Təcrübə göstərir ki, maliyyə siyasətinin iqtisadiyyatdan ayrılması ciddi çətinliklərin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Maliyyə siyasətinin işlənməsinə elmi yanaşma onun cəmiyyətin inkişaf qanunauyğunluqlarına uyğunluğunu və maliyyə nəzəriyyəsinin nəticələrinin daimi uçotunu nəzərə alır.

Hazırda iqtisadçıların diqqətini çəkən məsələlərdən biri kimi pul kütləsinin sterilizə olunmasının daha səmərəli yollarının tapılmasını qeyd etmək olar. Belə hesab olunur ki, pul kütləsinin çoxalması gələcəkdə iqtisadi inkişaf üçün mənfi təsir yaradaraq inflyasiyanın sürətinin yüksəlməsinə səbəb ola bilər. Bu problemin həlli məqsədi ilə perspektivdə büdcə siyasətinin aşağıda qeyd olunmuş tədbirlərinin görülməsi mümkündür:

- Maliyyə Nazirliyi tərəfindən Mərkəzi Banka olan borcunun ödənilməsi;
- müxtəlif hesablarda olan maliyyə vəsaitlərinin tamının büdcədə toplanması.

Büdcə siyasətinin xərclər bölməsindəki perspektiv vəzifələri aşağıdakılardır:

- büdcə təşkilatları üçün sərt xərc smetalarını müəyyən etmək;
- büdcə xərclərinin rasionallığının dəyərləndirilməsinin daha əlverişli üsullarını tətbiq etmək;
- ali təhsil müəssisələri şəbəkəsinin optimalaşdırılması;
- sosial güzəştlər və ödənişlər sisteminin təkrar qurulması konsepsiyasının hazırlanması;
- müsabiqə vasitəsi ilə dövlət tədarükünün həyata keçirilməsi;
- əmək bazarında dövlət qulluğunun rəqabət bacarığını yüksəltmək üçün dövlət qulluqçularının əmək haqlarının yüksəldilməsi;
- pensiya sisteminin yeni növünə keçidin reallaşdırılması.

Yeni sistemə müvafiq olaraq dövlət büdcəsinin inkişafına görə onun tərkibinin və büdcə siyasətinin təyin edilməsi başlıca şərtlərdən biri hesab edilir. Büdcə siyasəti bir sıra iqtisadi məqsədlərə çatmaq üçün büdcənin tam şəkildə həcm və tarazlığının tənzimlənməsidir.

Dövlət büdcəsinin iqtisadi sabitliyinin təmin edilməsində, tələb və təklifin uyğunlaşdırılmasında rolu böyükdür. Dövlət büdcəsinin sabitliyi ümumi iqtisadi sabitliyə pozitiv və yaxud neqativ təsir edə bilər.

Büdcə siyasətinin bazar iqtisadiyyatı zamanı elə şəkildə adaptasiyası tələb olunur ki, dövlət büdcəsi bu adaptasiyanın müvəffəqiyyətsizliyində iqtisadiyyatı iflic halına salmasın. Çünki unutmamaq olmur ki, tətbiq edilmiş hər bir siyasətin müsbət nəticələri olduğu kimi digər mənfi nəticələri də ola bilər.

Büdcə siyasətində mühüm şərt odur ki, ənənəvi nəzəriyyədə dövlət məsrəflərinə müvafiq vergilərlə büdcə tarazlaşdırılmalı və nəticə olaraq iqtisadiyyatın özündəki tarazlıq büdcə tarazsızlığı ilə pozulmamalıdır. Büdcə sisteminin ənənəvi büdcə sabitliyi nəzəriyyəsinə görə, büdcə defisiti və ya büdcə profisiti iqtisadiyyatdakı real sabitliyi və yaxud iqtisadi sabitliyi dəyişdirmir.

Bir sıra ölkələrdə süni iqtisadi sabitlik yaradıldığı üçün həmin ölkələrin iqtisadiyyatı böhrana uğramış, istehsalı isə iflic halına düşmüşdür. Bu özlüyündə bazar iqtisadiyyatı şəraitində yeni növ büdcə siyasətinin tətbiq edilməsinin uğursuzluğu kimi qiymətləndirilməlidir.

Ənənəvi büdcə siyasətində dövlətin büdcə tarazlığının daim qorunması çox vacibdir. Ölkənin sosial-iqtisadi tərəqqi konsepsiyasının parametrlərinə müvafiq son illərdəki büdcə siyasəti təyin edilərək reallaşdırılmışdır. Sərt maliyyə-kredit siyasətindən kənarlaşmanı, büdcə ilə vergi siyasətinin sürətlənməsini, manatın məzənnəsinin tənzimlənməsini və başqa tədbirləri, büdcə siyasətini yönləndirən ümumi makroiqtisadi komponentləri özündə cəmləmişdir. Bu kompleks makroiqtisadi tədbirlər dəyişməz iqtisadi artımın təmin olunmasına, istehsalın miqdarının və qeyri-neft sahəsində məşğulluğun artmasına, mərhələlərlə yoxsulluğun ləğvinə, ölkənin regionlarının iqtisadi tərəqqisinin restavrasiyası və

tarazlaşdırılmasına, bələdiyyələrin iqtisadi müstəqilliyinin təmin olunmasına müvafiq iqtisadi şəraitin yaradılmasını təmin etmişdir.

Qeyd olunan tədbirlərin görülməsi, o cümlədən iqtisadiyyatın prioritet sahələrində struktur dəyişikliklərinin sürətləndirilməsi ilə müşayiət ediləcəkdir ki, bu özlüyündə ümumi iqtisadi artımın başlıca amilidir. Struktur islahatları vergi dərəcələrinin azalması, yığım əmsalının çoxalması və vergiqoyma bazasının böyüməsi hesabına büdcə gəlirlərinin çoxaldılmasını, büdcə məsrəflərinin şəffaflığının və idarə edilməsinin səmərəliliyinin artmasını, xəzinə öhdəliklərinin tətbiqinin dərinləşdirilməsi hesabına büdcə təşkilatları təzə borclarının yaradılmasına yol verilməsini xərclərin tərkibində əsaslı xərclər, aztəminatlı ailələrin, məcburi köçkünlərin və qaçqınların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsini, büdcə kəsirinin azaldılmasının və onun maliyyələşdirilməsinin strukturunun inkişaf etdirilməsi, dövlət idarəetmə sektorunun məsrəflərinin büdcə xərclərinə daxil olunmasını, gəlirlərin artım sürətinin, xərclərin artımı üstələməsini təmin etməlidir.

Azərbaycanda makroiqtisadi komponentlərin sabit saxlanılmasını təmin olunması yolu ilə iqtisadi artıma çatmaq, maliyyə intizamını möhkəmləndirmək, dövlət büdcəsinin tərtib edilməsi və icrasını inkişaf etdirmək, onun şəffaflığının artırılması, yoxsulluğun səviyyəsinin azaldılması, qeyri-neft sahəsində məşğulluğun yüksəldilməsi, kiçik həmçinin orta sahibkarlığa maliyyə köməyinin göstərilməsi büdcə-vergi siyasətinin aparılmasının əsas məqsədidir.

Zənnimcə, büdcə-vergi siyasətinin aparılması üçün aşağıdakı tədbirlərin görülməsi məqsədə müvafiqdir:

- ❖ vergi ödəyicilərinin vergi yükünün azaldılması;
- ❖ iqtisadiyyatın əsas sahələrinə vergi güzəştlərinin tətbiqinin təmin edilməsi;
- ❖ ÜDM strukturuna və sahə quruluşuna müvafiq olaraq büdcə gəlirlərinin çoxalmasına nail olunması;
- ❖ vergilərin strukturunun sadələşdirilməsi istiqamətində təkmilləşdirilməsi;
- ❖ qeyri-neft sektorunda iqtisadi aktivliyin yüksəldilməsi və sahibkarlıq məşğulluğunun genişləndirən vergi mühitinin olması,

❖ icbari dövlət sosial sığorta haqlarının məbləğlərinin tədricən aşağı salınması;

❖ dəyişikliklərin dövlət sosial sığorta sistemində tezləşdirilməsi;

❖ dövlət büdcəsindən ayrılan məbləğlərin məqsədləri üzrə əlverişli xərclənməsindəki maliyyə nəzarətinin gücləndirilməsi;

❖ dövlət vəsaitinin məqsədi üzrə əlverişli xərclənməsi üzərindəki nəzarətin tani təmin edilməsi məqsədi ilə təşkilat, qurum və idarələrdə uçot-hesabat işlərinin tələb edilən səviyyədə qurulması istiamətində tədbirlər görülməsi;

❖ hökumət zəmanətli kreditlər hesabına həyata keçirilən layihələrin səmərəli və təyinatına uyğun istifadəsinin təmin olunması üçün monitorinqlər keçirilməsi və nəticələrini müzakirə edilməsi;

❖ ölkənin tədiyyə balansı göstəricilərinə bilavasitə təsir göstərən dövlət və qeyri-dövlət müəssisə və təşkilatların hökumət zəmanəti ilə təmin edilməyən xarici borclarının uçota alınması və təmin edilməsi məsələsinin həllini həyata keçirilməsi;

❖ dövlət orqanlarının idarəetmə strukturunun təkmilləşdirilməsi;

❖ büdcənin icra edilməsində şəffaflığın təmin olunması;

❖ iqtisadiyyatın prioritet sahələrində əmələ gələn ödəməmələr məsələsinin həll edilməsi;

❖ ahəngdarlığı vergilərin daxilolmalarında artırılması;

❖ vergi ödəyicilərinin fəaliyyətinin stimullaşdırılması;

❖ xərclərin investisiya yönümlülüğünün təmin edilməsi;

❖ büdcə prosesində perspektiv maliyyə planının rolunun artırılması;

❖ dövlət büdcəsindən maliyyələşən bölmələr üzrə xərc normativlərinin inkişaf etdirilməsi;

❖ büdcə defisitinin inflyasiya yaratmayan mənbələr üzrə maliyyələşdirilməsi.

Ortamüddətli maliyyə siyasətinin əsas tərkib hissəsi olan büdcə-vergi siyasəti ölkənin sosial-iqtisadi tərəqqi konsepsiyasına və proqnoz komponentlərinə, “AR regionlarının sosial-iqtisadi tərəqqisi Dövlət Proqramına” (2011-2018) həmçinin başqa dövlət proqramlarına müvafiq şəkildə hazırlanmışdır.

Ölkəmizdə perspektivdə həyata keçirilməsi düşünülmən büdcə-vergi siyasəti respublikada sahibkarlığın tərəqqisi, infrastruktur sahələrin modern tələbləri əsasında yenidən tərtibi, yoxsulluğun səviyyəsinin aşağı salınması və regionların tərəqqisi məqsədilə iqtisadi imkanların yaradılması ilə yanaşı, mülkiyyət növündən asılı olmayaraq bütün müəssisələrdə, həmçinin büdcə təşkilatlarında maliyyə intizamının möhkəmləndirilməsini və şəffaflığın təmin olunmasını özündə birləşdirir. Həyata keçiriləcək bütün tədbirlər gələcək illərdə istehsalın, əsasən də qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsinə, məşğulluğun səviyyəsinin artırılmasına, təzə iş yerlərinin açılmasına, yoxsulluğun səviyyəsinin aşağı salınmasına, regionların sosial-iqtisadi tərəqqisi məqsədilə maliyyə təminatının yaradılmasına, ixrac istiqamətli məhsul istehsalının stimullaşdırılmasına yönəldilməlidir.

Yığım əmsalının yüksəldilməsi və vergiqoyma bazasının genişləndirilməsi hesabına büdcə gəlirlərinin artırılması, büdcə xərclərinin investisiya və sosial yönümlülüyünü təmin edilməsi, xərclərin həyata keçirilməsində şəffaflığın və idarəetmənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi ilə ölkənin sosial-iqtisadi tərəqqisi sahəsində vacib tədbirlər görülməlidir.

Hal-hazırda iqtisadiyyatda mövcud olan ödəmələr probleminin mərhələlərlə həll olunması, enerji daşıyıcılarının ölkədaxili qiymətlərinin yavaş-yavaş dünya qiymətlərinə uyğunlaşdırılması, enerji sektoruna ümumi dövlət büdcəsindən dolayı subsidiyaların verilməsi tipli məsələlər həlli vacib olan məsələlərdir.

Gələcəkdə dövlət vəsaitindən istifadə üzrə şəffaflığın yüksəldilməsini təmin edən qanunvericilik mənbəyinin inkişaf etdirilməsi yönündə görüləcək işlərin davam etdirilməsi məqsəduyğundur.

İqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsini və sosial sahələrdəki vəziyyəti xarakterizə edən əsas göstərici olan Ümumi Daxili Məhsul istehsalı hər il 8-10% artırılmış qeyri- dövlət sektorunun payı isə 75,0%-dən çoxunu təşkil etmiş, inflyasiyanın səviyyəsi isə minimuma endirilmişdir.

Cəmiyyətimizin mütərəqqi tərəqqisi iqtisadi artımın, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin, əhalinin rahatlığının və məşğulluğunun, həyat fəaliyyətinin bütün

istiqamətlərində müəyyənliyin və sabitliyin təmin edilməsinə yönəldilmiş sosial-iqtisadi siyasətin yürüdülməsində dövlətin rolundan asılıdır.

AR hazırki iqtisadi artım dövründə makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi və əhalinin sosial vəziyyətinin mütəmadi olaraq yaxşılaşdırılması üçün apardığı fiskal siyasəti aşağıda qeyd olunan şəkildə istiqamətləndirmişdir:

- neft gəlirləri səmərəli şəkildə istifadə edilmişdir;
- valyuta vəsaitlərinin daxili bazarda istifadəsinin makroiqtisadi fəsadları azaldılmışdır;
- yoxsulluq azaldılması məqsədi ilə bir sıra tədbirlər görülmüşdür;
- iqtisadi tərəqqi üzrə dövlət proqramının məqsədlərinə nail olunmuşdur;
- dövlət büdcəsi gəlirlərinin iqtisadi məzmunu araşdırılmışdır;
- birbaşa vergilər üzrə büdcə daxilolmalarının müasir vəziyyəti tədqiq olunmuşdur;
- fiskal siyasətin dövlət büdcəsi gəlirlərinin tərkibində birbaşa vergi daxilolmalarının artırılmasına təsiri qiymətləndirilmişdir;
- birbaşa vergi daxilolmalarının artırılması yolları öyrənilmişdir;
- büdcə-vergi münasibətləri təkmilləşdirilmişdir;

Edilən araşdırmalar AR-nın Vergi sisteminin aşağıdakı çatışmazlıqlarını müəyyən etmişdir:

- İnnovasiya, investisiya və sahibkarlıq fəallığının həvəsləndirilməsinə, istehsal sahəsinin böyüməsinə istiqamətlənən vergi mexanizmlərindən çox istifadə edilmir;
- Vergi ödənməyən hallarının artmasına, məxfi iqtisadiyyatın tərəqqisinə rəvac verən inzibatçılıq boşluqları hələ də qalmaqdadır;
- Ölkəmizin vergi inzibati sistemində funksiyalardan əsasən fiskal funksiyaya önəm verilir, başqa iqtisadi funksiyalardan az istifadə olunur;
- Ölkəmizin vergi sisteminin fiskal funksiyasının əsas və fərqli xüsusiyyəti - dolaylı vergitutmada və eyni zamanda təsərrüfat subyektlərindən vergitutmada, mülkiyyətdən və eyni zamanda fiziki şəxslərdən vergilərin alınması zamanı ortaya çıxır;

- Vergi inzibati sisteminin iqtisadi funksiyalarından çox az istifadə - investisiya interaktivliyinə, sahə və rəqabət gücünə təsirsizliyində özünü biruzə verir.

Birbaşa vergilərin istehlak olunmasına əsasən vergi miqdarının dəyişdirilməsi, həmçinin vergi ödənişləri sisteminin güclü olmaması VM-nin əsas qüsurlarından biridir. Digər ölkələrin vergi növləri iqtisadiyyat sahəsinə təsir dərəcəsi üzrə 2 qrupa ayırmaq mümkündür:

- Birbaşa və məqsədli vergilər (fiziki və hüquqi şəxslərin mülk vergisi, mənfəət vergisi, gəlir vergisi və s);

- Dolayı vergilər (aksiz, Əlavə dəyər vergisi)

Dolayı vergilərin çıxılması sisteminin fəaliyyətinə diqqət edilməlidir, çünki, onlar qiymətqoymaya daha çox təsir edir və Gömrük ittifaqının nümayəndəsi olan hər bir dövlətin vergi daxilolmalarının miqdarında maksimum xüsusi çəkiyə sahibdir.

Vergi sisteminin və bu sistemin idarə edilməsinin əlverişli biznes mühiti üçün xüsusi əhəmiyyət daşımasına əsaslanaraq, ölkədə sahibkarlıq subyektlərinin vergi ödənişləri etməsini asanlaşdıran islahatlar aparılmışdır. Vergi ödəyən ilə vergi orqanının bir-birinə qarşı güvənin artması, o cümlədən güclü iqtisadi tərəqqini təşviq etməkdə vergi imkanının müəyyən edilməsi üçün vergi sistemini və inzibatçılığını inkişaf etdirmək yönündə bir sıra islahatların aparılması nəzərdə tutulur. Həmin istiqamətdə qabağa getmək üçün, xarici şirkətlərin vergi həcmi və prosedurların hər biri üçün vergilərinin yükünə əsasən, uyğun vergi səviyyəsinin təhlili həyata keçiriləcəkdir.

Sahibkarlıq subyektləri üçün vacib hesab edilən maliyyə öhdəliyi haqqında fikir bildirmək üçün ölkə daxilində bütün vergi öhdəliklərini düzgün şəkildə müəyyən etmək istiqamətində islahatların qiymətləndirilməsi nəzərdə tutulur. Yəni, adı keçən islahatlara müvafiq olaraq sahibkarlıq subyektlərinə əsasən qeydiyyatın rəsmiləşdirilməsi və vergi sisteminin böyüdülməsi üçün vergi əməliyyatlarına sərf edilən vəsaiti nisbətən azaltmaq təşəbbüslərinə fikir

veriləcəkdir. Aparılmış islahatlarla yanaşı, iqtisadi fəaliyyətə stimül vermək, prioritet sahələrin tərəqqi etməsinə təkan vermək istiqamətindəki müxtəlif vergi qaydalarının təsirinin təhlil edilməsi planlaşdırılır.

Bütün islahatları müvəffəqiyyətlə yürütmək üçün vergi inzibatçılığından və müvafiq hesabatlılıqdan əlavə, bir sıra fərqli faktorların rolu da təhlil edilərək uyğun şəkildə təshih olunacaqdır. Vergi sistemində alınan vəsaitlərin dövlət proqramları hesabına iqtisadi yüksəliş və yeni ofislərin fəaliyyət göstərməsi sektorunda şirkətlərin həvəsləndirilməsi metodu ilə, iqtisadi tərəqqiyə dəstək olan sektorlara investisiya edilməsi imkanlarının təhlili nəzərdə tutulur.

Bazar münasibətləri vergi nəzarətinin gücləndirməkdədir və artıq dövlət büdcəsinin gəlirlər hissəsinin formalaşmasında vergi nəzarətinin xüsusi rolu vardır. Bu məqsədlə bazar münasibətlərinə keçid şəraitində vergi nəzarəti məsələlərinə modern kompleks baxışın meydana gətirdiyi tələblərdən irəli gəlir. Bunu şərtləndirən əsas arqumentlərdən biri-vergi nəzarətinin inkişaf etdirilməsi vasitəsi ilə təkcə iqtisadiyyatın deyil, cəmiyyətin problemlərinin bir çoxunun həllinin olmasıdır.

Ölkə iqtisadiyyatımızda yürüdülməyən struktur islahatların əsas məqsədlərindən biri də - sabit iqtisadi artım ilə istehsalın tərəqqisinin təmin olunması, büdcə gəlirlərinin çoxaldılması üçün vergi xidməti ilə vergi siyasətinin inkişaf etdirilməsidir. Göstərilən məqsədin əldə edilməsi əvvəlcə vergi orqanları tərəfindən təşkil edilən vergi nəzarətinin hansı səviyyədə doğru təşkil edilməsindən birbaşa asılıdır.

AR-da vergi nəzarətinin təşkili forması və mexanizmi «AR-nın Vergi Məcəlləsi»ndə öz əksini tapmışdır. Vergi nəzarətinin təşkilində vergi uçotu sisteminin inkişaf etdirilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. AR-da isə müasir dövrdə belə vergi uçotu prinsipləri yoxdur, mühasibat uçotu vergiqoyma ilə sıx əlaqədədir. Belə ki, müəssisənin balans mənfəəti faktiki olaraq vergiqoyma məqsədləri üçün müəyyən olunur, o, bu mücərrəd rəqəmdir və real mənfəətdən fərqlidir, ona görə ki, maya dəyərinə aid olunmayan xərcləri

özündə əks etdirmir (bu xərclər müəssisənin sərəncamında olan mənfəətin hesabına aid olunur).

Vergi orqanları, dövlət büdcəsinin formalaşmasında fəal iştirak edən və ölkənin iqtisadi tərəqqisində katalizator rolunu oynayan bir orqandır. Buna görə də könüllü vergi ödəyicilərinin sayının artması üçün vergilərin sayı və dərəcəsini buna uyğun şəkildə müəyyən etməliyik. Bu nöqtəyi-nəzərdən, vergi qanunlarında olan boşluqlar ləğv edilməli, qüvvədə olan «Vergi Məcəlləsi»nin tam tətbiqi üçün zəruri normativ-hüquqi sənədlər tərtib olunub istifadəçilərə çatdırılmalıdır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Dövlət büdcəsi iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin və idarəedilməsinin zəruri vasitəsidir. Büdcənin gəlirlərinin optimal və balanslaşdırılmış strukturunun formalaşdırılması milli iqtisadiyyatın dirçəldilməsinin mühüm şərtidir. Ona görə də Azərbaycan Respublikasının büdcə sistemi, onun milli iqtisadiyyatının tənzimlənməsində birbaşa vergilərin rolu, habelə birbaşa vergilərin rolunun artırılması imkanları tədqiq edilmiş və mühüm nəzəri və praktiki əhəmiyyət kəsb edən nəticələr əldə edilmişdir.

Hər bir ölkənin tərəqqi səviyyəsi, onun beynəlxalq aləmdəki nüfuzu müəyyən hallarda həmin dövlətin iqtisadiyyatının inkişaf səviyyəsi ilə qiymətləndirilir. Bu, nöqteyi-nəzərdən ölkə bir sıra əhəmiyyətli funksiyaları öz üzərinə götürərək bazar iqtisadiyyatı mexanizminin bütöv və əlverişli fəaliyyətini təmin etməlidir. Bu hadisənin əhəmiyyətli tərəfi tez və əlverişli maliyyə-büdcə sisteminin formalaşdırılmasıdır. Dövlət maliyyə-büdcə siyasətinin əsaslarını dəyişmək yolu ilə yalnız iqtisadiyyatdakı konyuktur tərəddüdlərin yumşaldılmasından deyil, bununla yanaşı milli təsərrüfatın sabitləşdirilməsinə və yavaş-yavaş inkişafına təsir edir. Dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə etmə səviyyəsi cəmiyyətin tərəqqisinin hər bir konkret tarixi dövüründə mühüm məqsədlərdən və vəzifələrdən asılı olaraq fərqləndirilir. Bunu həmçinin tənzimlənmənin seçilən forma və üsulları da təyin edir.

Vergiqoyma mexanizminin, vergi sisteminin gələcək inkişafının təmin olunması, vergilər sahəsində yeni-yeni metodların tətbiqi həmişə aktual bir məsələ olmuşdur. Ölkəmizdə hər il vergi sisteminin müasirləşdirilməsi, inkişafı, vergi ödəyiciləri tərəfindən onun mənimsənilməsi istiqamətində ciddi işlər görülür.

Müasir dövrdə vergi sisteminin, vergi qanunvericiliyinin, vergi inzibatçılığının inkişafı ilə əlaqədar vacib işlər görülsə də ölkəmizdə iqtisadi sistemin yeni inkişaf yönələri, elmi-biliklərə əsaslanan modern iqtisadiyyatın qurulması vergi sisteminin qarşısına yeni vəzifələr qoyur. Bu vəzifələrə əvvəlcə iqtisadi inkişafın təmin olunmasının mühüm vasitəsi, iqtisadi siyasətin əsas qolu sayılan vergi siyasətinin tənzimləyici rolunun yüksəldilməsi, səmərəli və şəffaf vergi mühitinin yaradılması, vergi inzibatçılığının səviyyəsinin yüksəldilməsi,

sahibkarlara əlverişli xidmətlərin göstərilməsi, müasir korporativ idarəetmə sisteminin yaradılması daxildir. AR-da vergi sisteminin, vergi münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi, gələcək inkişafının təmin olunması sahəsində ən əsas məsələlərdən biri də gəlir vergisinin tətbiqinin inkişaf etdirilməsi, bu sahədə uğurlu nəticələrin alınmasıdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, inkişaf səviyyəsi yüksək olan əksər ölkələrin büdcə gəlirlərində əsas pay vergi daxil olmalarının üzərinə düşür. Zaman keçdikcə dünya bazarında neftin qiymətində ucuzlaşmanın müşayiət olunduğu bir şəraitdə ölkəmizdə büdcə gəlirlərinin həcmində azalmalar nəzərə çarpır. Belə olduqda büdcəyə vergilərdən daxilolmaların həcmi artırmaq zərurəti yaranır. Bu səbəbdən vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi və büdcə daxilolmalarında birbaşa vergilərin rolunun artırılması istiqamətində xüsusi işlər görülməlidir. Büdcə daxilolmalarında birbaşa vergilərin rolunun artırılması istiqamətində aşağıdakı nəticəyə gəlinmişdir :

-Birbaşa vergitutmanı təkmilləşdirmək üçün gəlir vergisinin dərəcələrinə, vergi yükünün doğru şəkildə bölüşdürülməsinə xüsusilə diqqət yetirilməlidir. Vergi yükünün doğru şəkildə bölüşdürülməsi istiqamətində görülməli vacib işlərdən biri gəlirlərin səviyyəsinə müvafiq vergi dərəcələrinin müəyyən olunmasıdır. Başqa sözlə desək, yüksək gəlirli vergi ödəyicilərinin gəlirlərindən yüksək dərəcə ilə, aşağı gəlirli vergi ödəyicilərinin gəlirlərindən isə aşağı dərəcə ilə vergi tutulması sahəsində aparılan tədbirlərin davam etdirilməsi məqsədə uyğundur.

-Büdcə gəlirlərinin miqdarında və strukturunda baş vermiş dəyişikliklər başqa sosial-iqtisadi göstəricilərin dinamikası ilə sıx əlaqəli olur. Başqa sözlə desək, birbaşa vergitutmanın təkmilləşdirilməsi, istehsal tutumunun genişləndirilməsinə, məşğulluğun artırılmasına, istehsalın əlverişliliyinin yüksəldilməsinə zəmin yaradır.

-Birbaşa vergi növlərinin tətbiqinin səmərəliliyinin təmin olunmasında vergi qanunvericiliyinin qaydaları və şərtləri haqqında vergi orqanları əməkdaşlarına

əlavə təlimlərin keçirilməsi və vergi ödəyicilərinə mütəmadi məlumat verilməsi də çox əhəmiyyətlidir və bu istiqamətdə maarifləndirmə tədbirləri görülməlidir.

-Qeyri-neft sahəsinin inkişafını intensivləşdirmək məqsədi ilə bu sektor üçün daha aşağı vergi dərəcəsini təyin olunması vacibdir. O cümlədən, banklar tərəfindən investisiya istiqamətli kreditlərin verilməsini stimullaşdırmaq üçün banklar tərəfindən investisiya istiqamətli kreditlər hesabına qazanılmış məbləğlərin nisbətən aşağı dərəcələrlə vergilərə cəlb edilməsi imkanları tədqiq edilə bilər.

-Ölkəmizdə kiçik biznesin tərəqqisi üçün sadələşdirilmiş vergi sisteminin tətbiqinə davam olunmalıdır ki, xüsusən də regionlarda kiçik biznes obyektlərinin rəqabət qabiliyyəti artsın və iş məşğulluğu problemi aradan qalxsın.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”, Bakı 2018.
2. “Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi.” Bakı, 2001
3. “Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə əlavə və dəyişikliklər edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu.” Bakı, 2019.
4. “Büdcə sistemi haqqında” AR Qanunu, Bakı, 2002.
5. «Dövlət büdcəsinin tərtibi və icrası qaydaları» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı, Bakı, 2004.
6. Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi Tədris Mərkəzi (2018)“Vergiye giriş”. Dərslik. Şamaxı.
7. Azərbaycan Respublikasının statistik göstəriciləri 2015-2018. (2018). Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 770 s.
8. Azərbaycan Respublikası vahid büdcə təsnifatının təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı: Bakı şəhəri, 6 oktyabr 2004-cü il, № 149
9. Ş.Ş.Bədəlov, R.B.Məhərrəmov, F.Ə.Qurbanov. (2015) Büdcə sistemi. Bakı, 418 s.
10. Ə.Ə.Ələkbərov.(2005) Azərbaycan Dövlətinin sosial-iqtisadi inkişafında vahid büdcə sisteminin rolu. Bakı.
11. A.S.Ələsgərov.(2014) Azərbaycan Respublikasında bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin yaranması, formalaşması və inkişafı. Bakı, s.40-45.
12. F.B.Əliyeva.(2014) İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi iqtisadiyyatda maliyyə-kredit münasibətlərinin mövcud vəziyyəti və inkişaf təmayülləri / Bazar islahatları və milli iqtisadiyyatın inkişaf problemləri (məqalələr toplusu), 1 hissə. Bakı; Elm, s. 279-287.
13. H.X.Əsədov, S.T.Talıbov.(2013) Dövlət xərclərinin idarə edilməsi və xəzinədarlığın təşkili problemləri. Bakı, s.432

14. M.X.Həsənli.(2016) Bütçə münasibətlərinin gəlir və xərclərin nizamlaşdırılmasına təsiri // AMEA-nın xəbərləri. Humanitar və ictimai elmlər seriyası (iqtisadiyyat) Bakı: Elm, №1, s.67-70
15. R.T.Həsənov.(2012) Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının bazar modelinin konseptual əsasları. Bakı, s.343
16. M.X.Həsənli.(2012) “Vergilər” Bakı, s.146
17. F.Ə.Məmmədov, A.F.Musayev, M.M.Sadiqov, Y.AKəlbəliyev, Z.H Rzayev.(2010) “Vergilər və vergitutma” Dərslük. Bakı, s. 106
18. T.Ə.Paşayev.(2016) Müasir şəraitdə Azərbaycan Respublikasının maliyyə sistemi və bütçə-vergi siyasətinin, əsas istiqamətləri // AMEA-nın xəbərləri. Humanitar və ictimai elmlər seriyası (iqtisadiyyat). Bakı: Elm, №1, s.68-83
19. İ.M.Rzayev.(2015) Azərbaycanda vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri / Azərbaycan iqtisadiyyatı yüksəliş yolunda (məqalələr toplusu), V buraxılış. Bakı: Elm, s. 267-277.
20. M.M.Sadiqov, Ə.M.Abbasov.(2015) Azərbaycan Respublikasının regionları: maliyyə və vergi potensialının proqnozlaşdırılması problemləri. Bakı, «Elm» nəşriyyatı, s. 132.
21. “Azərbaycan vergi xəbərləri “ jurnalı – №-5,10,11 (2018)

Rus dilində

1. Е.В.Малыш.(2017) Налоги и налогообложение : учеб.-метод. Пособие. — Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 112 с.
2. И.В.Погодина.(2017) Налоговая система: теория и тенденции развития: учеб. Пособие. – Владимир : Изд-во ВлГУ, 88 с.

İngilis dilində

1. J.A.Seida and W.F.Wempe.(2014) “Effective tax rate changes and earnings stripping following corporate inversion”, National Tax Journal, 278 p.

2. T.Piketty, E.Saez, S.Stantcheva.(2016) “Optimal taxation of top labor incomes: A tale of three elasticities” National Bureau of Economic Research, 128 p.

Türk dilində

1. Ferhatoglu,E.(2016)“Gelir Teorileri Bağlamında Avrupa Birliği ve Türkiye’deki Gelir Tanımlaması ve Sonuçlar: Karşılaştırmalı Bir Analiz”, s.21

İnternet resursları

1. <http://www.taxes.gov.az/>
2. https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/
3. <https://www.stat.gov.az/>
4. <http://www.taxes.gov.az/modul.php?name=statistika>

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1. Azərbaycan Respublikasının vergi sistemi..... 22

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1. Ümumi daxili məhsulda qeyri-dövlət bölməsinin payı(faizlə)..... 33

Cədvəl 2. Dövlət büdcəsinin gəlirləri(mln.manat)..... 35

Cədvəl 3. Vergi daxilolmaları (2013-2017)..... 36

Cədvəl 4. Dövlət büdcəsinin gəlirləri (2010-2017) (mln.manat)..... 39

Cədvəl 5. Azərbaycanda gəlir vergisinin dərəcələri, minimum aylıq əmək haqqı və yaşayış minimumunun həcmi(manatla)..... 40

Cədvəl 6. Dövlət büdcəsinə vergi və sair daxilolmalar haqqında məlumat.....	46
---	----

Cədvəl 7. Birbaşa və dolaylı vergilərin büdcə gəlirlərində xüsusi çəkisi.....	47
---	----

Diaqramların siyahısı

Diaqram 1. 2018- ci ilə dair büdcə daxilolmaları.....	48
---	----